

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abdiyev Taleh Elçin

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı və Azərbaycanın mövqeyi

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060401

Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma:

Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər

Elmi rəhbər:

dos.i.e.n M.Q.Məmmədov

Magistr proqramının rəhbəri:

dos.i.e.n F.Ə.Rəhimli

Kafedra müdiri:

prof. Ş.H.Hacıyev

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş-----	3
I FƏSİL. DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ ENERJİ DAŞIYICILARI RESURLARIN YERLƏŞMƏSİ, HASILATI, TİCARƏTİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	
1.1. Dünya bazarında enerji daşıyıcıları resurslarının yerləşməsi vəziyyəti-----	6
1.2. Dünya ölkələrində enerji daşıyıcıları hasilatının vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri-----	20
1.3. Dünya ölkələrində enerji daşıyıcılarının istehlakının vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri-----	26
II FƏSİL. BEYNƏLXALQ ENERJİ DAŞIYICILARI BAZARINDA AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİ	
2.1. Beynəlxalq neft və neft məhsulları bazarında Azərbaycanın mövqeyi-----	32
2.2. Beynəlxalq təbii qaz bazarında Azərbaycanın mövqeyi-----	45
2.3. Azərbaycanın xammal enerji daşıyıcılarının hazır məhsul istehsalına keçirilməsi yolları-----	56
III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN ENERJİ DAŞIYICILARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ	
3.1. Azərbaycanda neft və qaz gəlirlərinin səmərəli istifadə edilməsi vəziyyəti-----	63
3.2. Azərbaycanda enerji daşıyıcılarının nəqli istiqamətləri və perspektivləri-----	74
3.3. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf vəziyyəti və perspektivləri-----	86
Nəticə və təkliflər-----	98
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı-----	101

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Modern dünya ölkələrində reallaşan geosiyasi, tarixi və sosial-siyasi hadisələrin nəticəsi olaraq SSRİ hökuməti dağıldı və 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan öz hökumət suverenliyini əldə etdi. 26 ildir ki, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn iştirakçisinə çevrilib, bir sıra mötəbər beynəlxalq təşkilatın üzvüdür və azad, suveren, demokratik hökumət kimi inkişaf edir. Öncəki illər olduğu kimi XXI Əsirdə də hər hansı bir hökumətin dünya siyasətində oynadığı rol, onun geosiyasi mövqesinin müəyənləşməsi həmin hökumətin mövcud olduğu iqlim, relyef, o cümlədən yanacaq - enerji ehtiyatı, ərazi, dəniz, göl və çay sahillərində və s. yerləşdirməsi kimi coğrafi mövqesindən, geoiqtisadi və geostrateji faktorun mövcudluğundan birbaşa asılıdır. Bu baxımından Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyəti, onun zəngin karbodehidrogen ehtiyatının işlənilməsi və dünya bazarına nəqli məsələləri muasir beynəlxalq münasibətlərin aktual mövzundan biridir. Uzun illər boyu olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan Respublikası dünya dövlətlərinin diqqət mərkəzindədir. Xəzər dənizi və onun AR sahəsinin zəngin neft və qaz ehtiyatı, Azərbaycanın Avropa və Asiyanı birləşdirən qədim Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşdirməsi və s. səbəblər bu gün təkcə Rusiya, İran və Türkiyəni deyil, həmçinin Amerika Birləşmiş Ştatları, Yaponiya, Çin və bir sıra digər Qərb və Şərq hökumətlərini ciddi şəkildə maraqlandırır.

1994-cü ilin öncəki illərində əsas Azərbaycanın Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və həmin ilin 20 sentyabrında «Əsirin müqaviləsi» ilə sərt şəkildə bünövrəsi qoyulan və bu günə qədər müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən Azərbaycanın neft strategiyası hökumətin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu xeyli artırmışdır. Bununla belə, bir tərəfindən Azərbaycanındunya ölkələrinə inteqrasiya olunmaq, Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynamaq və öz karbodehidrogen ehtiyatını dünya bazarına nəql olmaq və bu əsasla özünün çoxsaylı iqtisadi, siyasi və mənəvi problemlərini, o cümlədən Ermənistan - Azərbaycan Respublikası, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll olmaqla öz ərazi bütövlüyünü təmin olmaq istəyi, digər

tərəfdən isə dünyanın iri hökumətlərinin və transmilli şirkətlərinin Xəzərin neft - qaz ehtiyatına göstərdiyi təbii maraq Azərbaycan Respublikası neftini dünya siyasətində və beynəlxalq iqtisadi münasibətdə vacib əhəmiyyətli faktora çevirir.

Neft-qaz sahəsində mövcud vəziyyətin Azərbaycan Respublikası iqtisadiyatına, onun tərəqqisinə əsaslı təsiri vardır. Gerçəklik ondan ibarətdir ki, neft-qaz sahəsin və onun qaynaqlandığı yanacaq-enerji kompleksi iqtisadiyatın bütün strukturunda hərəkətverici qüvvəyə mövcuddur. Muasir milli iqtisadiyatın barometri və əsas indikator göstəricisi bu gün də yetərli dərəcədə neft-qaz sahəsi ilə bağlıdır. Bu baxımından mövcud reallıqlar çəvrəsindən milli neft-qaz sahəsinin inkişafının iqtisadi artıma və qeyri-neft sahəsinin inkişafına təsirinin analiz edilməyi və dəyərləndirilməsi vacib aktual səciyə daşıyır və eyniliklə də bizim tədqiqat predmetini təşkil edir. Mövzunun aktuallığını gücləndirən şərtədən biri də, neft-qaz sənayesinin Azərbaycan Respublikası iqtisadiyatına təsirinin əsas qaynaq komponenti olmasındadır. Ölkə budcəsinin və ixracatın əsas hissəsi onun hesabına formalaşır. Bütün bunlar neft-qaz mənfəətlərinin ölkə iqtisadiyatının şaxələndirilməsinə, neftdən asılılığın aradan qalmasına və qeyri-neft ixracatının inkişafına yönləndirilməsi üzrə səmərəli inkişaf strategiyasının hazırlanmasını və reallaşmasını zərurət edir. Bu baxımından tədqiqat işinin mövzusu öz aktuallığı ilə seçilir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Aparılmış araşdırmanın əsas qayəsibeynəlxalq enerji daşıyıcı bazarında Azərbaycanın oynadığı rola diqqət yetirmək, Azərbaycanın əsas enerji daşıyıcı ehtiyatı olan neft və qazın ölkə iqtisadiyatına təsirinə nəzər salmaqdır. Tədqiqat işinin qarşısında duran əsas vəzifələr isə aşağıdakılardır:

- Dünya enerji daşıyıcı ehtiyatının beynəlxalq aləmdə əhəmiyyəti, istehsal və istehlak vəziyyəti təhlil olmaq;
- Azərbaycanın əsas enerji daşıyıcı ehtiyatı olan neft və qazın dünya bazarında yeri və rolu araşdırmaq;
- Azərbaycanın enerji daşıyıcı ehtiyatının milli iqtisadiyata təsirini təhlil olmaq;

- Azərbaycan Respublikasında enerji daşıyıcısının nəqli istiqamətlərini və perspektivlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti kimi Azərbaycanın enerji daşıyıcı, milli enerji strategiyası və Azərbaycan Respublikası iqtisadiyatında enerji daşıyıcı ehtiyatın rolu məsələsi çıxış edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını yerli və ölkəxaricindəki tədqiqatçının məqalələri və elmi əsərləri, Azərbaycanın İqtisadiyat Nazirliyinin, DSKnin, beynəlxalq təşkilatın illik hesabat materialı, AR Prezidentinin və NKnin bu sahədə qəbul etdiyi müvafiq fərman, qərar və sərəncamlar, digər normativ iqtisadi-hüquqi aktlar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Magistr dissertasiyasının elmi yeniliyi nəzəri və təsviredici bir araşdırma olaraq Azərbaycanın beynəlxalq enerji ehtiyatı bazarında rolunun, Azərbaycan iqtisadiyatına enerji ehtiyatının təsirinin və enerji ehtiyatından daha səmərəli istifadə eməsi üçün həyata keçirilən hökumət tədbirlərinin araşaraq komplektləşməsidir.

İşin sturukturu və həcmi: Aparılmış tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və təklifdən ibarətdir. Girişdə işin aktuallığı, tədqiqatın istiqamətləri göstərilir və tədqiq ediləcək problemlər müəyənləşir. Dissertasiyanın I fəslində beynəlxalq enerji daşıyıcı ehtiyatın coğrafi bölgüsü, istehsalı və istehlakına diqqət yetirilmişdir. Dissertasiyanın II fəslində dünya enerji bazarında Azərbaycanın oynadığı rola və neft-qaz səbəbinin Azərbaycan Respublikası iqtisadiyatına təsirinə, III fəsildə isə Azərbaycanın enerji ehtiyatının ixracatı və bu ehtiyatdan səmərəli istifadə yoluna diqqət yeririlmişdir.

İşin sonunda isə məntiqi yekunu olaraq nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL. DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ ENERJİ DAŞIYICILARI RESURSLARIN YERLƏŞDİRMƏSİ, HASILATI, TİCARƏTİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

1.1. Dünya bazarında enerji daşıyıcıları resursların yerləşdirməsi vəziyyəti

Dünyanın iqtisadi inkişafında enerji daşıyıcısı ehtiyatının rolu ənənəvi olaraq həmişə yuxarı olmuşdur. Muasir dövrdə isə bu səbəb daha yuxarı struktur və konyuktur yaradıcı səbəbə transformasiya olunmuşdur. Enerji daşıyıcı ehtiyatından səmərəli istifadə və qlobal enerji kompleksinin inkişafı muasir dünya iqtisadiyatında vacib strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu sahədə reallaşan kataklizmlər, inkişaf meyilləri yalnız ayrı-ayrı ölkələrin deyil, bütövlükdə planetin enerji təhlükəsizliyinin təminatına təsir göstərir. Muasir zamanda sivilizasiyanın dayanıqlığını, sosial-iqtisadi dirçəlişi enerji daşıyıcı olmadan təsəvvür etmək zordur. Zorluq doğuran digər bir vəziyyət isə enerji daşıyıcının coğrafi yerləşdirməsindəki qeyri-bərabərliklə bağlıdır. Belə məqam bəşəriyyətin bu ehtiyatlara olan zərurətinin geniş və diskret təminatında xeyli məhdudiyətlər yaradır. Lakin artan inteqrasiya hadisələri, nəqliyatın, məhsuldar qüvvələrin inkişafı beynəlxalq əmək bölgüsünün intensivləşməsi ilə müşayiət olunaraq enerji daşıyıcısından da biçimli istifadənin şəraitini genişləndirir. Bütün bunlara baxmayaraq, enerji daşıyıcı ehtiyatın coğrafi yerləşdirməsi səbəbi, dünya yanacaq-enerji kompleksinin inkişaf meyilləri geoiqtisadi müstəvidə vacib prioritet olaraq, həm ölkə, həm də qlobal və regional aspektdə strateji təhlil obyektinə çevrilir. Dünya enerjidaşıyıcı ehtiyatının dünya iqtisadiyatındakı rolunun tədqiqi də aktual məsələ kimi vacib elmi əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi ədəbiyyatda ehtiyatın, istehsal güclərinin yerləşdirməsi ilə bağlı bütöv bir nəzəriyyənin formalaşdığını görmüş oiq. “Yerləşdirmə səbəbləri” anlayışını elmi dövriyyəyə alman iqtisadçısı Alfred Veber (1868-1958) özünün 1909-cu ildə yazdığı “Sənayenin yerləşdirməsi nəzəriyyəsi” adlı klassik tədqiqat işi ilə buraxmışdır. Nəzəriyyə görə sənayenin yerləşdirməsinin başlıca şərtlərindən əsası kimi də təbii sərvətlərin coğrafiyası səbəbi dominatlıq təşkil edir. Bu baxımından dəyərləndirmələr

göstərir ki, enerjidaşıyıcı ehtiyatın dünyada bölgüsü və yerləşdirmə coqrafiyası son dərəcə qeyri-bərabərliyi ilə səciyəvidir. Belə vəziyyət yer kürəsində differensial iqlim, tektonik hadisələrlə, geoloji dövrdə faydalı qazıntının yaranma şərtləri və digər səbəblərlə bağlıdır. Enerjidaşıyıcı ehtiyatlar faktiki olaraq inkişafa təsir göstərən əsas səbəbdir. Həm də ki, Enerjidaşıyıcı ehtiyatlar bol olduğu ölkədə çox halda ondan israfçılıqla istifadə olunur. Digər tərəfdən isə elmi texniki tərəqqinin geniş inkişafı sayəsində təbii ehtiyatdan səmərəli istifadənin yeni şəraitini yaranmışdır.

Yaponiya, Güney Koreya, İtaliya və digər bu kimi ölkədə əldə edilmiş iqtisadi tərəqqi buna parlaq misaldır. Elmin nəaliyyətlərinin tətbiqinin, innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsinin sürətli inkişafı, xüsusəndə az enerji tutumlu texnologiyaların yaranması, yeni enerji, xammal növlərinin mənimsənilməsi ənənəvi təbii ehtiyatdan istifadənin xüsusi çəkisini aşağı salır. Belə xüsusiyyət isə yalnız azsaylı ölkəə xasdır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində bir qayda olaraq inkişaf etmiş ölkələr xammal ehtiyatının istehlakçısı, inkişaf olmaqda olan ölkələr isə onun istehsalçısı və ixracatçı kimi çıxış edirlər. Bu da həmin ölkədə iqtisadi inkişafın səviyyəsi ilə yetərli şərtliliklə bağlılığı vardır. Misal olaraq Bu səbəbdən görünür ki, Amerika Birləşmiş Ştatları özünə lazım olan mineral xammalın 15-20 %, Qərbi Avropa ölkələri 70 %-ə qədərini, Yaponiya 90 %-dən çoxunu idxalat edir.

Dunyada təbii ehtiyatlar balansını, onun müasir vəziyyəti və istifadə perspektivləri ayrı-ayrı mənbədə tədricən differensial verilir. Bir sıra yuxarı reytingli beynəlxalq təşkilatlar, elmi idarələrin, analoji mətbuat orqanının və hətta internet şəbəkəsinin məlumatında bu balansın ayrı-ayrı elementlərində müəyən fərqlər müşahidə olunur. BMT-nin Dünya və Avropa bankının, iri maliyyə sinifinin və digər mötəbər təşkilatın hər il nəşr etdikləri hesabatda da bu fərq hiss olunmaqdadır. Bununla belə, Bu səbəbdən görünür ki, neft iqtisadiyyatının statistikasına konfedsiallıq xasdır. Bəzi göstəricilərin müasir, obyektiv mənzərəsini müşahidə etmək zorluqlarla müşayiət olunur. Belə ki, ayrı-ayrı iri neft inhisarı, neft hasil edən ölkələr müvafiq göstəriciləri nümayiş etdirməkdə o qədər də həvəsli deyillər. Bir cəhəti də qeyd etmək zəruridir ki, təbii sərvətlər miqyaslı olmasına baxmayaraq əksərən tükənən xassəlidirlər. Bu

səbəbdən görünür ki, bəşəriyyət bu sərvətdən daha ekosivil və biçimli istifadəni əks etməlidir.

Cədvəl 1.

Əsas enerji daşıyıcı ehtiyatlar

Təbii ehtiyatın növləri	Ehtiyatın səviyyəsi və ondan istifadənin qısa xarakteristikası
Neft	Ehtiyatlar – 240 mlrd., illik məsirəf 3-4 mlrd. tonn, perspektiv şəraiti 40-50 il.
Təbii qaz	Ehtiyatlar 180 trilyon kubometr, illik məsirəf 2,5-3 trilyon kubometr, perspektiv şəraiti 30-40 il.
Daş kömür	Ehtiyatlar 15 trilyon tonn, illik məsirəf 5 milyard tonn, mənimsəmə şəraiti 100 ildən çoxdur.
Yanar şist	Ehtiyatlar 40 trilyondan çox, zəif istifadə olunur, yuxarı əmək tutumludur.
Torf	Ehtiyatlar 150 mlrd. tonn, ekoloji pozuntuluğa görə məhdud perspektivlidir.
Çayın hidroenerjisi	Ehtiyatlar 150 mlrd. tonn, ekoloji problemliyə baxmayaraq aktiv istifadə olunur və perspektivlidir.
Atomun parçalanması və nüvə sintezi enerjisi	Fiziki olaraq ehtiyatlar tükənməzdir, ekoloji fəsadlı olmasına baxmayaraq inkişaf olmaqdadır.
Geotermal enerji	Kifayət qədər geniş ehtiyatlar mövcuddur, zəif istifadə olunur, perspektivlidir.
Dənizlərin qabarma və çəkilməsi, okean axımı enerjisi	Kifayət qədər geniş ehtiyatlar mövcuddur, zəif istifadə olunur, perspektivlidir.

Günəş radiasiyası	Praktiki olaraq tükənməzdir, zəif istifadə olunur, perspektivlidir.
Külək enerjisi	Yerli əhəmiyyətlidir, lokal keyfiyyət də perspektivlidir.

Mənbə: Dünya enerji statistikasına əsasən tədqiqatçı tərəfindən tərtib olunmuşdur. (www.worldenergy.org)

Beynəlxalq təşkilatın proqnozuna görə növbəti on ildə ETT-nin inkişafı, əhalinin çoxalması, istehsalın artımı, ayrı-ayrı sahədə texnoloji irəliləyiş, innovasiya və s. ilə bağlı enerjiyə olan zərurət ən azı iki dəfə artacaqdır. Belə inkişaf isə təbii ehtiyatdan optimal istifadəni daha stimullaşdıracaqdır. Ötən müddət ərzində enerji istehsal və istehlak edən regionlar arasında differensiallaşdırma və buna uyğun olaraq enerjinin bütün aspektlərində, xususi ilə neft-qaz sənayesində ölkəxaricindəki ticarətin əhəmiyyəti də artmışdır. Enerji istehsal və istehlakında ən böyük pay sahibi isə inkişaf etmiş ölkələrdir. Xüsusilə mövcud durumda dünyada elektrik və istilik enerjisi istehsalı və istehlakında Amerika Birləşmiş Ştatları və Çin öndərdir. Ənənəvi enerji daşıyıcı resurs növləri - kömür, neft, qaz, torf, yanan bərk süxurun ehtiyatının əhəmiyyətli hissəsi - neft və təbii qaza mövcud olan ərazilərin 30 %-i, kömürün 50 %-dən çoxu, dünya hidroehtiyatının 12 %-i MDB ölkələrinin ərazisində yerləşir. Həm də ki, göstərilən ehtiyatın ümumi ehtiyatının 80 %-i Rusiyanın Şərqi rayonunun payına düşür ki, burada əhalinin 20 %-i yerləşmişdir, 30 % isə, Avropa hissəsinin payına düşür ki, burada, əhalinin 80 %-i yerləşmişdir.

Enerji daşıyıcı ehtiyatlar əsasında elektrik enerjisi istehsalı hökumətin iqtisadi inkişafına təsir edən əsas səbəbdən biri olduğundan ona zərurət daim artır, Yekunda elektrik enerjisinə zərurətin ödənilməsi bir hökumət çərçivəsindən çıxaraq beynəlxalq xarakter alır. Enerji daşıyıcı ehtiyatın dünyada qeyri-bərabər yerləşdirməsi zəif inkişaf etmiş ölkədə bu ehtiyatın bolluğu şəklində özünü göstərir və bu da istehlakçılar arasında qeyri-mütənasiblik yaradır. Belə olan halda enerji ehtiyatının mənimsənilməsi əlavə stansiyalar tikmək, bu məhsulu uzaq məsafəyə ötürmək kimi zorluqlar yaradır.

Dunya Enerji statistikasına əsasən son 30 ildə dünyada təxminən 135 mlrd. tonn neft, 145-155 mlrd. tonn daş kömür və 1600 trln. m³ təbii qaz yanmışdır. Digər tərəfdən dünyada kəşif edilmiş enerji daşıyıcı resurs yatağı və istifadəyə verilmiş mədənlər hesabına onun ehtiyatı xeyli artmışdır. Bütün bunlar isə müvafiq dövr ərzində enerji istehlakının 38-40 % artımına gətirmişdir. Bu artımda təbii qaz 65 %, neft 12 %, daş kömür 28 %lik çəkiyə mövcuddirlər. Ötən vaxt ərzində ilkin enerji ehtiyatı balansında təbii qazın xüsusi çəkisi 19 %-dən 27 %-ə yüksəlmiş, neft 49 %-dən 40 %-ə, daş kömür 30 %-dən 26 %-ə aşağı düşmüşdür.

Məlum olduğu kimi bütün dünyada ən çox istifadə olunan enerji daşıyıcı resurs neftdir. Dünyanın differensial regionalında və ölkələrində böyük miqdarda neft yatağı mövcuddur. Adətən neft istehsalı və ixracatı ilə inkişaf olmaqda olan ölkələr, istehlakı və idxalatı ilə isə inkişaf etmiş ölkələr məşğul olurlar.

Cədvəl 2.

Makroregionallar üzrə neft hasil olunması(mlrd. barrel)

	1995	2005	2015
Quzey Amerika	126.9	223.6	238.0
Mərkəzi və Güney Amerika	83.7	103.6	331.7
Avropa və Avroasiya	141.2	139.5	154.6
Yaxın Şərq	663.3	755.5	803.8
Asiya və Sakit okean hövzəsi	39.1	40.8	42.6
Afrika	72.0	111.3	129.3

Mənbə: Britaniya petrol şirkətinin rəsmi internet səhifəsi <http://www.bp.com>

2-ci cədvəldən məlum olduğu kimi son 20 ildə neftin ən çox hasil olduğu regional kimi Yaxın Şərq fərqlənmişdir. Hasil olunması hər il artmağa davam edir və dünya bazarında bu regional əhəmiyyətli çəkiyə mövcuddur.

Neft ehtiyatı bol olan ölkələri ehtiyatın miqdarına görə 4 sinifdə toplamaq olar:

I sinifə Küveyt, BƏƏ və Səudiyyə Ərəbistanı daxildir ki, bu ölkələr üzrə ümumi neft ehtiyatı 61,7 mlrd. tonndur.

İkinci sinifə İraq, Rusiya, Türkmənistan, Norveç daxildir ki, bu ölkələr üzrə neft ehtiyatı təxminən 30 mlrd. tonndur.

III sinifə Meksika, Özbəkistan, Nigeriya, Kanada, ABS, Böyük Britaniya, AR (ümumi neft ehtiyatı təxminən 16 mlrd. tonn).

Dördüncü sinifə isə İndoneziya, Braziliya, Çin, Peru daxil olmaq olar. (ümumi neft ehtiyatı təxminən 5 mlrd. tonn).

Yuxarıda verilən sinifdən və 2-ci cədvəldən aydın sezildiyi kimi Yaxın Şərqi regionalı yuxarı neft ehtiyatına sahibdir və burada da ən çox paya sahib olan ölkə Səudiyyə Ərəbistanıdır (12.9 %). Bu ehtiyatın ölkələr təsnifatında sonrakı yerləri müvafiq olaraq Rusiya (12,7 %), Amerika Birləşmiş Ştatları (8,6 %), İran (5,4 %), Çin Xalq ARsı (5,1 %), BƏƏ (3,7 %), Venesuela (3,7 %), Meksika (3,6 %), Nigeriya (3,5 %) tutur.

Mövcud durumda dünyanın coğrafi baxımından 6 regionalının 60-a yaxın ölkəsində neft hasil olunur. Regionallar arasında təsdiqlənmiş neft ehtiyatının dəyişməsi olduğu kimi, neft hasil olunmasının dəyişməsi də Yaxın Şərqi regionalı yuxarı xüsusi çəkiyə mövcuddur.

Cədvəl 3.

Ən çox neft ehtiyatı olan ölkələr

Ölkə	Miqdarı(mlrd. tonn)
Venesuela	47,0
Səudiyyə Ərəbistanı	36,6
Kanada	27,6
İran	21,7

İraq	19,3
Rusiya	14,0
Küveyt	14,0
BƏƏ	13,0

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Neft ehtiyatı hasil olunmasında və ixracatında 1960-cı ildə təşkil olunmuş neft ixracatçısı ölkələri təşkilatı OPEK vacib yer tutur. Belə ki, hər il dünya bazarında təqribən 1,8-2,2 mlrd. tonn neft satışı çıxarılır ki, onun da 60 %-ə yaxını OPEK-in payına düşür. Hazırki üzvləri Səudiyyə Ərəbistanı (1960), Küveyt (1960), İraq (1960), İran (1960), Venesuela (1960), Qətər (1960), Liviya (1962), İndoneziya (1962), BƏƏ (1962), Əlcəzair (1969), Nigeriya (1971), Ekvador (1973), Qabondur (1975). Digər tərəfdən bu qurum neft ixracatını limitləşdirməklə bir sıra ölkənin iqtisadiyatına ciddi təsir göstərmək şəraitinə sahibdir.

Cədvəl 4.

Dünya neft hasil olunması dinamikası, milyon tonn

İllər	2005	2008	2012	2015
Hasil olunması	3937,8	3986,8	4119,2	4361,9

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Son dövrdə enerji daşıyıcının xüsusilə neftin dəyərinin yüksəlməsi də ilkin enerji ehtiyatından istifadənin artmasının qarşısını ala bilməmiş və elektrik enerjisinə olan zərurətə də bu müddət ərzində sürətlə artmışdır. Belə ki, əgər 2000-ci ildə enerji daşıyıcıdan istifadə 9,3 mlrd. tonn təşkil edirdisə bu göstərici 2005-ci ildə 10,5 mlrd. tonn, 2010-cu ildə 12,1 mlrd. tonn, 2015-ci ildə təxminən 13,8 mlrd. tonna bərabər olmuşdur. Məlum olduğu kimi, milyon illər ərzində yerin təkində əmələ gəlmiş bu ehtiyatın ötən Əsirdə sürətlə tükənməsi yüzlərlə faydalı qazıntı ehtiyatının da tükənməsi ilə nəticələnir ki, bunlar da iqtisadi inkişafa, insanın maddi rifahına, iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına təsir göstərən əsas səbəblərdir. Bu

ehtiyatdan səmərəsiz və kor təbii istifadə həm ekoloji mühitə, həm də yuxarıda sadaladığımız səbəbə neqativ təsir edir. Bu ehtiyatın işlənilməsi və geoloji kəşfiyyat işləri, tullantının zərərsizləşdirilməsi əlavə xərclər və böyük miqdarında vəsait zərurət edir. Yeni yataqın kəşif eməsinin sürəti mövcud yataqın istifadə surətini qabaqlamaqla ehtiyatın artımını təmin edir, istifadə edilən ehtiyatın azalması meylinin artması, onun tükənməsi, müvafiq investisiya vəsaitləri qoyuluşu vasitəsilə yeni enerji ehtiyatının kəşfini zərurət edir və bu da dünyada müvafiq xammal ehtiyatının azalması ilə nəticələnir.

Dunyada yanacaq-energetika kompleksinin inkişafında təbii qazdan istifadə də vacib yer tutur. Bu ondan irəli mənfəət ki, təbii qaz ehtiyatı daha texniki şəraitli və ekoloji dəyərlidir. Onun ehtiyat parametrləri də qlobal miqyaslı və nəhəngdir. Cədvəl 5-dən aydın sezildiyi kimi, 2015-ci ilin hesabatında planetimizdə sübut olunmuş qaz ehtiyatı 190 trilyon m³ hesablanır və onun dünya enerji balansında xüsusi çəkisi daim artır.

Cədvəl 5.

Dunya ölkələrinin potensial qaz ehtiyatı

S/S	Ölkə	Miqdarı (mlrd. m ³)
Cəm	Dunya	187,300
1.	Rusiya	48,700
2.	İran	33,600
3.	Qatar	24,700
4.	Türkmənistan	17,500
5.	AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	9,860
6.	Səudiyyə Ərəbistan	8,600
7.	İraq	6,400
8.	Venesuela	5,724

9.	Nigeriya	5,100
10.	Çin	4,643

Mənbə: Amerika Birləşmiş Ştatları Enerji İnformasiya Administrasiyası
<https://www.eia.gov>

Bu dinamizm 1945-ci ildən başlanan enerjiyə olan kəskin zərurətdən irəli mənfəət. Ötən Əsirin 70-ci illərindən isə əhali artımı, həyat səviyyəsinin yaxşılaşması ilə bu meyil yenə də sürətlənir. XXI Əsirdə isə artım sürəti yeni fazaya daxil olmuşdur. 2015-ci ilə qədər ildə bu sürət 2,8 %lik tempə Əsirin ortanda enerji balansında xüsusi cəkisini 35 %-ə qədər yüksəldəcəkdir. Daha miqyaslı sürət 3 % Avropada, 8 % Cənub-Şərqi Asiyada, ümumən isə 5 % olmaqla inkişaf etmiş ölkədə müşahidə olunmuşdur.

Qaz ehtiyatı baxımından dünyanın öndər ölkələri Rusiya və İrandır. Ümumdünya təbii qaz ehtiyatının 1/3-dən çoxunun yerləşdiyi Rusiyada kəşif olunmuş təbii qaz ehtiyatı 50 trilyon m³-dən çox hesablanır və ehtiyatının tükənmə müddəti 80 il təşkil edir. Qaz potensialına görə regionalda Rusiya ilə yanaşı Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistan da əhəmiyyətli gücə mövcuddirlər. Belə potensial bölgədə OPEK tipli qaz alyansının və ya kartelinin yaradılması zərurəti yaranır.

Cədvəl 6.

Təbii qazın regionallar üzrə hasil olunması

Regional və təşkilatlar	2000	2003	2007	2010	2015
Avropa	319	332	311	319	260
Quzey Amerika	726	725	729	764	929
Latin Amerikası	133	155	194	211	218
Asiya	251	292	360	426	450
Afrika	124	148	211	210	197

Yaxın Şərq	199	251	356	468	591
MDB	709	763	824	828	871
Sakit okean	39	39	50	58	75

Mənbə: Beynəlxalq Enerji Statistika <https://yearbook.enerdata.net>

Təbii qaz ehtiyatı ilə bağlı güc Yaxın Şərq ölkələrinə də məxsusdur. Dünya qaz ehtiyatının 35,1 %-i onun payına düşür və istismar müddəti 256 ilə hesablanır. Yuxarı toplumda istehlak zərurətləri isə Çin, Hindistan və Avstraliyada müşahidə olunur. Avropada da təbii qazdan geniş istifadə 1950-ci ildə İspaniya, Fransa (*Lak yatağı*), Niderland (*Sloxtern yatağı*), Almaniya, Polşa, Rumuniya, Avstriyada sonradan Şimal dənizinin Böyük Britaniya sahillərində yeni yataqın kəşfi ilə əlaqədar olmuş və bu resurslar qitədə qazlaşmanı yenə də sürətləndirmişdir. SSRİ hökumətinin izafi qaz ehtiyatının Avropaya nəqli, 1970-ci ildə Norveçdə aşkarlanan nəhəng qaz yatağı bu regionalda qaz istehlakının daha geniş vüsət almasına səbəb olmuşdu. Mövcud durumda Avropa dünyanın ən yuxarı inkişaf etmiş qaz sənayesi kompleksinə, muasir qaz təchizatı şəbəkəsinə və yuxarı keyfiyyətli sənaye, məişət qaz avadanlığı, cihazı istehsal edən müəssisə mövcuddur. İndi burda əsas qaz satışını Rusiya, İngiltərə və Norveç hökumətləri reallaşdırırlər. Son onillikdə isə qaz təchizatçı ölkələri sırasına bu bazarda Əlcəzair, Tunis, Liviya kimi yeni iştirakçılar da qoşulmuşlar.

Cədvəl 7.

Dünya qaz hasil olunmasının dinamikası

İllər	1992	1997	2003	2009	2015
Miqdar (mlrd. m ³)	1239,9	1400,5	2608	2864	3591

Mənbə: Beynəlxalq Enerji Statistika <https://yearbook.enerdata.net>

Bir xüsusi cəhəti də Bu səbəbdən görünür ki, qaz hasil olunmasında fondverimi əmsalı neft və daş kömürə nisbətə 6 dəfə çoxdur. Burada əmək məhsuldarlığı daş kömürdən 55, neftdən 6 dəfə yuxarıdır. Maya dəyəri isə daş

komurə nisbətə 33 dəfə azdır. Metal sənayesində təbii qazın tətbiqi məhsuldarlığı 10 dəfə yüksəldir, sərnişin avtomobil nəqliyatında isə enerji sərfini 2 dəfə azaldır. Qazın beynəlxəq təsərrüfat çevrəsində vergi yüklənməsi 40 % təşkil edir. Neft üzrə isə bu göstərici 50 %-dən də çox dərəcəlidir. Dəyərqoymada ən ucuz enerjidaşıyıcı resurs qaz hesab edilir.

Dünya iqtisadiyatının inkişafında xüsusi rol oynamış enerjidaşıyıcı ehtiyatdan olan daş kömür əhəmiyyətini hələ də qoruyub saxlayır. Hələ neft və təbii qazdan geniş istifadə olunmamışdan kömürün istifadəsi bütün sənaye sektorlAzərbaycan Respublikasınıni əhatə etmişdi. Kömürün mümkün nəzəri ehtiyatı 15 trilyon tonn olaraq hesablanır və onun istifadə olunan enerjidaşıyıcı ehtiyatın ümumi balansındakı xüsusi çəkisi təxminən 20 %dir. 2015-ci ilin statistik məlumatına əsasən elektrik enerjisi istehsalında daş kömürün xüsusi çəkisinin ən yuxarı olduğu ölkələr Hindistan (81 %), İtaliya (80 %), Çin (70 %), Amerika Birləşmiş Ştatları (54 %) və Almaniya (51 %). Rusiya (26 %) və Yaponiyada (27 %) da elektrik enerjisi istehsalında daş kömürdən kifayət qədər istifadə edilir.

Daş kömürün ehtiyatı dünyada neft və təbii qaza nisbətən iki-üç dəfə çoxdur. Ən çox daş kömür ehtiyatı Avropa və Avroasiya regionalalın payına düşür (34,8 %). Digər yerləri müvafiq olaraq Asiya və Sakit okean regionalalı (32,3 %) və Quzey Amerika (29,1 %) tutur. Xəzər regionalalı ölkələrindən isə əsasən Rusiya ən çox daş kömür ehtiyatına sahibdir və onun illik daş kömür ixracatı 83,4 milyon tonn təşkil edir. Qazaxıstanda da kifayət qədər daş kömür ehtiyatı vardır (3,5 %). Azərbaycan Respublikasında isə çox cüzi də olsa qonur kömür və şist vardır. Dünya ölkələri arasında isə daş kömür ehtiyatına görə əsas yerləri Amerika Birləşmiş Ştatları (29 %), Çin (13,9 %), Avstraliya (9 %), və Hindistan (7 %) tutur. Digər yerləri müvafiq olaraq Ukrayna (4 %), Qazaxıstan (3,8 %), Güney Afrika (3,7 %) və digərləri tutur.

Cədvəl 8.**İstifadədə olan kömür yatağının ehtiyatı, 2015-ci il**

S/S	Ölkə	Miqdarı(milliyon tonn)
Cəm	Dunya	891531
1.	Amerika Birləşmiş Ştatları	237295
2.	Rusiya	157010
3.	Çin	114500
4.	Avstraliya	76400
5.	Hindistan	60600
6.	Almaniya	40548
7.	Ukraniya	33873
8.	Qazaxıstan	33600
9.	Güney Afrika	30156
10.	İndoneziya	28017

Mənbə: Britaniya petrol şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Digər enerji daşıyıcılara nisbətən daş kömürün ekoloji baxımından daha zərərli və təhlükəli olması ondan istifadənin səmərəliliyinə neqativ təsir göstərir. Daş kömürün 75-90 %-ini karrbon təşkil edir və yanma istiliyi 25-28 MC/kq-dır. Boz kömürün isə 65-70 %-i karrbondur və ona görə də, yanma hadisəində çoxlu kül əmələ gətirir. Antrasit isə ən dəyərli daş kömürü sayılır və onun tərkibindəki karrbon miqdarı 95 %-dən çox, yanma istiliyi 31 MC/kq-dır. Neftin yanma istiliyini nəzərə alsaq (43 MC/kq) antrisit keyfiyyəti daha aydın görünür. İndi hər il dünyada 3,5 mlrd. tonn daş kömür, 1,5 mlrd. tonn qonur kömür hasil edilir. Bu səbəbdən görünür ki, dünyada kömürün dəyəri şərti yanacaq nisbətində neftin 60 %-i qədərdir. Başqa cür isə mazutun dəyərində bərabərdir. Avropada daş kömür və mazutun təbii qaza nisbət dəyəri 60 %dir. Bu dəyər ekvivalentliyi Yaponiyada 40 % sıxılmış qaza,

Amerika Birləşmiş Ştatlari-da isə eyni miqdarında təbii qaza bərabərdir. 1 tonn şərti yanacaq dünya normasına uyğun olaraq 7000 k\k qəbul olunur. Amerika Birləşmiş Ştatlari və əksər Avropa ölkələrində energetik zərurətə k\k ilə dərəcəlidir.

Daş kömürlə yanaşı müasir global yanacaq-enerji balansında yanar şistdən istifadə potensial da genişlənir. Amerika Birləşmiş Ştatlari-ın geoloji xidmətləri dünyanın yanar şist və qumdaşı neft ehtiyatının 700-800 mlrd. tonn civarında olduğunu bəyan edirlər. Bu ölkənin «Qayalı dağlar» silsiləsində konsentrasiya olunan süxurda 270 mlrd. tonn neftə bərabər ehtiyatın olduğu göstərilir ki, bu da dünya neft ehtiyatında azı 2 dəfə çoxdur. Ümumiyyətlə hazırki dünya energetikası bu enerjidaşıyıcının daha səmərəli mənimsənilməsi hadisələrini yaşayır.

Dunyada ehtiyatı bol olan digər yanacaq forması torfdur. Torfun tərkibində karrbon miqdarının az olması (65 %) səbəbindən yanma hadisəində çoxlu kül əmələ gətirir ki, Bu səbəbdən görünür ki, əlverişli yanacaq forması hesab olunmur. Torf əsasən gübrə və tikinti materialı üçün yararlıdır.

Dünya enerji daşıyıcı ehtiyatından istifadənin daha uğurlu perspektivdən biri kimi okean suu altında qərarlaşan qaz hidratı hesab edilir. Qaz hidratı buz və ya klatratın daxilində qaz molekulu olan kristallik şəbəkədir. Burada qaz 150-160 dəfə sıxılmaya məruz qalmışdır. Qaz hidratlara kontinental sahillərin dərin suunda rast gəlinir. Onun hasil olunmasında Amerika Birləşmiş Ştatlari, Yaponiya, Güney Koreya, Kanada, Hindistan, Norvec böyük maraq göstərilir. Amerika Birləşmiş Ştatlari 2000-ci ildə metan hidratın axtarışı və mənimsənilməsi haqqında qanun qəbul etmiş, praktiki olaraq bu işlər üçün 100 milyon dollar həcmində vəsaitlər ayırmışdır. Yaponiya isə yaxın 10 ildə onun sənaye hasil olunmasını reallaşdırmağı qətiləşdirmişdir.

Müasir dünyanın enerji təsərrüfatında, dünya energetikasında ən progressiv cərəyandan biri Atom elektrik stansiyasının (AES) inkişafı hesab edilir. AES sistemi bir sıra ölkələrin energetika balansının əsas hissəsini təşkil edir. Belə ki, mövcud durumda Fransa elektrik enerjisi istehsalında, demək olar ki, neftdən istifadə olunmur. Burada AES-lər ölkə elektrik enerjisinin 77,7 %-ini verir. Postsovet regionalında

AES strategiyasına Litva öndərlik edir. 2003-cü ildə bu ölkədə elektrik enerjisinin 79 %-i nüvə reaktorında istehsal olunmuşdur. Enerji istehsalında AES-lərin pay əhəmiyyətinə görə üstün olaraq Ukrayna (45 %), Almaniya (32 %), Yaponiya (25 %), İngiltərə (23,7 %), Amerika Birləşmiş Ştatları (19,3 %) və Rusiya (16,5 %) fərqlənirlər. Yeni irəliləyiş templəri əldə edən Çində isə bu pay hələlik 3,2 % təşkil edir. Kəsgin enerji qıtlığı keçirən Ermənistanda isə AES hesabına 35 % enerji istehsal olunur. Atomun parçalanması və nüvə sintezindən alınan enerji mənbəyinə görə praktiki fiziki tükənməzdir. Lakin ekoloji fəsadlıq cəhətdən bu enerji forması, əlbəttə ki, daha yuxarı təhlükəlidir. Bir reallığın da nəzərə alınması vacibdir. Bir qram uran təxminən 3 tonn daş kömürün verdiyi enerji qədər qüdrətə mövcuddur. Bu səbəbdən görünür ki,, əgər dünya AES-lərini daş kömürlə işləyən stansiyalar əvəz etsə, onda 600 milliyan tonn əlavə daş kömür lazım olacaq və ətraf mühit 2 mlrd. tonn karrbon qazı, 30 milliyan tonn azot oksidi, 50 milliyan tonn kükürd və 4 milliyan tonn uçan kül alacaqdır. AES-lərin istismarı hər il 400 milliyan tonn neftə qənaət etməyə şərait verir. AES-də istifadə olunan uranın dünya üzrə ümumi ehtiyatı 1,5 milliyan tonn hesablanır və onun da əsas hissəsi Quzey Amerika, Avstraliya, Braziliya, Güney Afrika və Rusiyada yerləşir.

Yanacaq enerji ehtiyatının coqrafi bölgüsü və dünya iqtisadiyatının inkişafındakı rolu istiqamətində apardığımız təhlil bir daha onu göstərir ki, bəşər sivilizasiyası davamlı olaraq enerji ehtiyatından dominant istifadə erasına daxil olmuş və muasir iqtisadi həyatı bu ehtiyatlarsız təsəvvür olmaq olduqca zordir. Coqrafi düzüm fərqiinə baxmayaraq hər bir ölkə bu ehtiyatdan istifadəsini artırır və enerjetikanın inkişaf meyilləri hər il yeni təbii enerjidaşıyıcılar, ehtiyatının axtarışını mənimsənilməsini stimullaşdırır.

1.2. Dünya ölkələrində enerji daşıyıcıları hasilatının vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri

Dünya ölkələrində enerji daşıyıcı ehtiyatın yerləşdirməsi differensial olduğu kimi onun hasil olunması və idaxalı da differensial inkişaf etmişdir. Hal-mövcud durumda dünya enerji daşıyıcıları arasında ən geniş istifadə olunan resurs olaraq neft bir sıra ölkədə hasil olunur.

Cədvəl 9.

Ən çox neft istehsal edən ölkələr, 2015-ci il

Ölkə	Miqdarı (milliyon tonn)
Səudiyyə Ərəbistan	568,5
Amerika Birləşmiş Ştatlari	567,2
Rusiya	540,7
Kanada	215,5
Çin	214,6

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

9-cu cədvəldən də aydın sezildiyi kimi ölkələr arasında ümumi ehtiyatına görə 2-ci olan Səudiyyə Ərəbistanı neft hasil olunmasına görə 1-ci yerdədir. Ehtiyatı ən çox olan ölkə Venesuela 47 mlrd. tonn ehtiyatı olmasına baxmayaraq iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və texnoloji geriliklər səbəbindən 2015-ci ilin statistikasına əsasən neft hasil olunmasına görə 10-cu yerdə qərarlaşmışdır. Quzey Amerika regionalında neft ehtiyatına görə Kanada Amerika Birləşmiş Ştatlari-dan irəlidə olsada neft hasil olunmasına görə isə xeyli geridədir. Enerji daşıyıcı ehtiyatının miqdarına görə fərqlənən Yaxın Şərqdə isə Səudiyyə Ərəbistanı ilə birlikdə Qətər, Küveyt, BƏƏ də neft hasil olunmasına görə fərqlənən ölkələr sırasındadır. Asiyada isə neft istehsal edən ölkələr arasında ərazisinin genişliyi və resurs şəraitinin bolluğu ilə fərqlənən Rusiya hökmranlıq edir.

Bir sıra neft və neft məhsulu istehsal edən ölkələr həmin məhsulu əsasən daxili zərurətə ödəmək və növbəti illərin planlamasını nəzərə alaraq ölkə daxilində yığılmağa üstünlük verirlər. Bununla belə hasil olunmasıçı ölkələr arasında neft və neft məhsulunun ixracatı ilə məşğul olan ölkələr az deyildir. Belə ki, daha öncəki ildə qeyd etdiyimiz kimi istehsalat hadisəsi əsasən inkişaf olmaqda olan ölkədə gedir ki, bu ölkələr digər daxili zərurətə qarşılamaq, neft xammalından hazır məhsullar əldə etmək üçün hasil olunan nefti inkişaf etmiş ölkə idxalat etmək məcburiyyətində qalırlar. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, neft ehtiyatı olan bir sıra ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələri aşağıdır və neft xammalından hazır məhsullar əldə etmək üçün kifayət qədər yuxarı texnologiyaya mövcud deyillər.

Cədvəl 10.

Neft və neft məhsulu üzrə ixracat göstəriciləri, milyon tonn

Ölkələr və regionallar	2014		2015	
	Xammal	Məhsul	Xammal	Məhsul
AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	17.8	175.9	24.5	198.3
Kanada	148.5	26.3	159.4	30.0
Mərkəzi və Güney Amerika	162.5	31.5	172.4	29.0
Avropa	10.1	111.3	10.2	129.2
Rusiya	241.2	143.5	254.7	150.1
Yaxın Şərq	852.0	135.7	879.6	141.3
Çin	Yox səv.	31.4	2.8	36.7
Yaponiya	Yox səv.	13.6	0.3	17.4

Avstraliya	11.4	3.4	9.2	3.0
Afrika	288	31	285.4	26.7

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

10-cu cədvəldən də məlum olur ki, İnkişaf Etmiş Ölkələr daha çox neft məhsulu ixracat edirlər, İnkişaf Olmaqda Olan Ölkələr isə daha çox xammal ixracat edirlər. Amerika Birləşmiş Ştatları öz hasil etdiyi neftlə yanaşı idxalat etdiyi xam nefti də emal edərək differensial neft məhsulu olaraq bir sıra dünya ölkələrinə ixracat edir və hal-mövcud durumda neft məhsulu ixracat edən ölkələr arasında 1-ci yerdədir. Yaxın Şərq regionalı isə hasil olunmasına və ehtiyatına görə fərqləndiyi kimi xam neft ixracatına görə də dünyada 1-ci pillədədir. Neft xammalının ixracatından əldə edilən mənfəətləri kifayət qədər səmərəli istifadə edən Yaxın Şərq ölkələri emal sənayesini də inkişaf etdirmiş və neft məhsulu ixracatında yalnız Amerika Birləşmiş Ştatları və Rusiyadan geri qalaraq 3-cü pillədə özünə yerləşmişdir. Rusiya Federasiyası isə həm neft xammalı, həm də neft məhsulu ixracatına görə dünya sıralamasında ilk 3 ölkədən biridir. Dünyada bir sıra böyük neft yatağı vardır ki, ondan illər ötdükcə daha çox neft hasil edilir. Bu hasil edilən və ixracat olunan xam neftdən əldə olunan mənfəətlər əsasında yataqdan daha səmərəli istifadə olunması və hazır məhsulun istehsal olunması üçün investisiya vəsaitləri qoyuluşu edilir. Bu da özünü bir sıra neft ehtiyatı bol olan ölkədə artıq göstərməyə başlayıb. Belə ölkə mİssal olaraq Yaxın Şərq ölkələrini göstərmək olar, hansı ki, Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ, Qətər, Küveyt kimi ölkədə artıq sənayələşmə yeni inkişaf mərhələsinə başlamışdır.

Neft ilə yanaşı istehsal və istifadəsi son ildə genişlənən digər enerji daşıyıcı ehtiyatdan biri də qazdır. Qaz hasil olunması artıq 20-ci Əsirin II yarısından başlayaraq geniş vüsət almağa başlamışdır. Qazın ekoloji cəhətdən digər enerji ehtiyatından nisbətən səmərəli olması və dəyərinin daha ucuzluğuna görə getdikcə inkişaf edərək enerji sənayesi bazarında özünə məxsus yerini tutmağa başlamış və bu çəki hər keçən ildə yenə də artmaqdadır.

Cədvəl 11.**Qaz hasil edən ölkələr, mlrd. kub metr**

	2005	2010	2015
AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	511.1	603.6	767.3
Rusiya	580.1	588.9	573.3
İran	102.3	152.4	192.5
Qətər	45.8	131.2	181.4
Kanada	187.1	159.9	163.5
Çin	51.0	99.1	138.0
Norveç	85.8	107.3	117.2
Səudiyyə Ərəbistanı	71.2	87.7	106.4

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Qaz ehtiyatının ən çox olduğu ölkə Rusiya Federasiyası olmasına baxmayaraq 2010-cu ildən etibarən Amerika Birləşmiş Ştatları dünya qaz ehtiyatının təxminən 50%-inə sahib olan Rusiya və İrani keçərək ilk pillədə dayanır. Lakin daha öncəki ildə də qeyd etdiyimiz kimi enerji ehtiyatının ixracatı əsasən İnkişaf olmaqda olan ölkədən İnkişaf etmiş ölkəə istiqamətlənmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatları hal-mövcud durumda qaz hasil olunmasına görə dünyada 1-ci yerdə olsa da, təbii qaz əsasən daxili zərurətə ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin Rusiya isə ən çox ehtiyatlara sahib olmaqla yanaşı qaz ixracatına görə də öndərliyi öz əlində tutur. Belə ki, hal-mövcud durumda demək olar ki, enerji cəhətdən Avropa Rusiyadan asılı vəziyyətdədir. Lakin bunun aradan qalması üçün Avropa Birliyinin ölkələri bir sıra projətlər həyata keçirməkdədirlər.

Cədvəl 12.**Qaz ixrac edən ölkələr, mlrd. kub metr**

	2014		2015	
	Kəmər	LNG	Kəmər	LNG
AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	42.4	0.5	49.7	0.8
Kanada	74.6	-	74.3	
Mərkəzi və Güney Amerika	18.7	5.8	18.5	5.0
Niderland	46.1	0.6	40.6	1.2
Norveç	102.4	5.3	109.5	6.0
Rusiya	187.7	14.3	193.0	14.5
Qətər	20.5	102.9	19.8	106.4
Əlcəzair	25.4	17.5	25.0	16.2
İndoneziya	9.7	21.8	10.5	21.9

Mənbə: Britaniya petrol şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Cədvəl 12-dən məlum olduğu kimi neft kimi qaz ixracatı əsasən 2 formada olur: kəmər vasitəsilə təbii qaz və mayeləşmiş qaz. Mayeləşdirilmiş qazın ixracatında əsasən Yaxın Şərq ölkələri daha çox fərqlənirlər. Belə ki, Qətər maye halına salınmış qazın ixracatına görə dünya ölkələri arasında ilk pillədə özünə yer tutaraq digər ölkəə fərq atmışdır. Mayeləşdirilmiş qazın ixracatında növbəti pillələri ardıcıl olaraq İndoneziya, Əlcəzair və Rusiya tutur. Təbii qazın kəmərlə ixracatında isə Rusiya 1-ci yerdədir. Rusiyanın ardınca digər nəhəng qaz ixracatçısı olan ölkə Norveçdir ki, bu da Avropanın təmsəbəbə Rusiyadan asılı olmasının qarşısını nisbətən kəsir.

Ən qədim vaxtdan indiki dövrümüzdə kimi geniş istifadə olunan bir digər enerji daşıyıcı resurs olan kömürün hasil olunması son ildə neft və qazın onun yerini tutmasıyla bir qədər zəifləmişdir.

Cədvəl 13.

Kömür hasil edən ölkələr, milyon tonn

Ölkələr	2011	2013	2015
AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	556,1	500,9	455,2
Rusiya	157,6	173,1	184,5
Güney Afrika	143,2	145,4	142,9
Avstraliya	233,4	268,2	275,0
Çin	1851,7	1894,6	1827,0
Hindistan	252,4	255,0	283,9
İndoneziya	217,3	276,2	241,1

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Britaniya Petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsində verilən hesabatda əsasən hazırlanmış Cədvəl 13-dən aydın sezildiyi kimi Çin dünyada istifadə olunan ehtiyatına görə 3-cü olsa da hasil olunması görə digər ölkəə nisbətdə açıq fərqlə öndədir. Amerika Birləşmiş Ştatı isə ən çox ehtiyatlara sahib ölkədir, ancaq hər il kömür hasil olunmasını azaltmağa davam edir. Belə ki, 21-ci Əsirin ilk illərin kömür hasil olunması 600 milyon tonn idisə artıq 2015-ci ildə 455 milyon tonn olmuşdur. Hindistan isə əsasən daxili zərurətəti ödəmək üçün hasil etdiyi kömürə görə 3-cü pillədə qərarlaşmışdır.

Cədvəl 14.

Regionallar üzrə kömürün 1 tonnuna görə alış dəyəri,\$

	2005	2010	2015
AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	70.12	71.63	53.59
Qərbi Avropa	60.54	92.50	56.64
Yaponiya	89.33	158.95	93.85
Asiya	61.84	105.43	63.52

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Kömür hasil olunmasının son bir neçə ildə azalmasının əsas səbəbini daha əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi neft və qazın hasil olunmasının kömürü üstələməsi olmuşdur. Bu səbəbdən görünür ki, cədvəl 14-dən də məlum olduğu kimi kömürün dəyəri son ildə aşağı düşmüşdür.

1.3. Dünya ölkələrində enerji daşıyıcının istehlakının vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri

Enerji daşıyıcı ehtiyatın ehtiyatı, hasil olunması və ixracatı kimi bu ehtiyatın idxalatı və istehlakı da ölkədən ölkəyə dəyişir. Əvvəlki paraqrafda apardığımız tədqiqat işlərinin sayəsində qeyd etdiyimiz kimi xammal ehtiyatları əsasən İnkişaf Olmaqda Olan Ölkədən İnkişaf Etmiş Ölkəə daşınır və bu ölkədə xammal məhsullar emal olunaraq hazır məhsullara çevrilir və yenidən İnkişaf Olmaqda Olan Ölkəə ixracat edilir. Bu paraqrafda enerji daşıyıcı ehtiyatın idxalatını və istehsalını tədqiq edəcəyik.

İlk olaraq ənənəvi enerji resursu olan neftin idxalatını və istehlakını nəzərdən keçirəcəyik.

Cədvəl 15.

Neft idxalat edən ölkələr

	2014		2015	
	Xammal	Məhsul	Xammal	Məhsul
Amerika Birləşmiş Ştatları	365,7	90,7	366,0	98,1
Kanada	29,0	26,6	32,7	29,3
Mərkəzi və Güney Amerika	23,4	86,3	20,1	91,3
Avropa	449,7	171,6	488,1	194,0
Rusiya	1,5	3,0	2,9	2,0
Yaxın Şərq	10,9	43,7	7,9	37,1
Çin	309,2	56,9	335,8	69,5
Yaponiya	168,5	47,8	167,8	46,7
Avstraliya	26,8	21,7	24,5	25,8
Afrika	21,3	79,2	15,3	76,3

Mənbə: Britaniya petrol şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Öncəki paraqrafda aparılan təhlildən məlum olmuşdu ki, ehtiyatı çox olan İnkişaf Olmaqda Olan Ölkələr xammal ixracat ilə daha çox gündəmdə olurlar. Amerika Birləşmiş Ştatları kimi iqtisadi gücü çox olan ölkələr öz ehtiyatı olmasına baxmayaraq ehtiyat olaraq saxlayır və daha çox idxalata üstünlük verirlər. Xüsusən İnkişaf Etmiş Ölkələr xammal idxalat edir, məhsulu isə özləri istehsal edirlər. Yaponiyanın isə təbii ehtiyatı az olduğundan və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş olduğuna görə xam nefti daha çox idxalat edirlər, nəinki hazır məhsulu. Rusiya isə kifayət qədər ehtiyata mövcud olduğuna və lazımı qədər inkişaf etmiş sənayesinə görə idxalata demək olar ki, ehtiyac duymur.

Neftin istehlakı həm ehtiyat və hasil olunması, həm də idxalata görə dəyişir. İndisə ölkələr üzrə neft istehlakına nəzər yetirək:

Cədvəl 16.

Ən çox neft istehlak edən ölkələr, milyon tonn

	2005	2010	2015
Amerika Birləşmiş Ştatlari	938,4	850,1	851,6
Almaniya	122,4	115,4	110,2
Rusiya	125,0	133,3	143,0
Çin	328,6	447,9	559,7
Hindistan	121,9	155,4	195,5
Yaponiya	247,2	202,7	189,6
Güney Koreya	104,7	105,0	113,7
Səudiyyə Ərəbistanı	94,2	137,1	168,1
Braziliya	95,2	120,0	137,3
Kanada	99,9	105,0	100,3

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Statistikaya əsasən ən çox neft istehlak edən ölkələr sənayesi inkişaf etmiş olan ölkələrdir ki, neft istehlakının əsas hissəsini emal sənayesi təşkil edir. Ən çox neft istehlak edən ölkə Amerika Birləşmiş Ştatlari, daha sonra isə ardıcıl olaraq Çin və Hindistandır. Yaponiya 2000-ci illərin öncəki illərində neft istehlakına görə 3-cü yerdə idisə, hər il istehlak səviyyəsi azalmağa doğru getdiyinə görə 2015-ci ildə 4-cü pillədə qərarlaşmışdır.

Son ildə dünya enerji bazarında öz mövqesini gücləndirən qaz ən ucuz enerji resursu olmaqla yanaşı ekoloji cəhətdən də digər enerji daşıyıcı ehtiyatdan üstün olduğuna görə hasil olunması və istehlakı gündən günə artmaqdadır.

Cədvəl 17.Qaz idxalat edən ölkələr, mlrd. m³

Ölkələr və regionallar	2014		2015	
	Kəmə	LNG	Kəmə	LNG
AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	74,6	1,7	74,4	2,6
Kanada	21,8	0,5	19,8	0,6
Mərkəzi və Güney Amerika	18,7	20,9	18,5	20,0
Niderland	32,2	1,1	30,2	2,0
Almaniya	88,4	-	104,0	-
Rusiya	24,2	-	16,9	-
Çin	31,3	26,4	33,6	26,2
İtaliya	46,6	4,6	50,2	6,0
Meksika	20,6	9,4	29,9	7,1

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Cədvəl 17-də verildiyi kəmə vasitəsilə təbii qaz idxalatına görə kimi Almaniya 1-ci sırada qərarlaşıb. Sıralamada Almaniyadan sonra Amerika Birləşmiş Ştatları və İtaliya mənfəət. Mayeləşmiş qaz idxalatına görə isə ilk pillədə Çin dayanır.

Cədvəl 18.

Ən çox qaz istehlak edən ölkələr, milyon tonn neft ekvivalenti

	2005	2010	2015
Amerika Birləşmiş Ştatları	568,6	619,3	713,6

Rusiya	354,6	372,7	352,2
İran	92,5	137,6	172,1
Yaponiya	70,7	85,1	102,1
Çin	43,4	100,1	177,6
Kanada	88,0	85,5	92,2

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Qaz istehlakının həcmi müəyən olmaq üçün neft ekvivalentindən istifadə etməsinin səbəbi qazın daşınmasında onun maye yanacaq halına salınması əsas götürülür. Cədvəldə verilmiş məlumatlara əsasən demək olar ki, Amerika Birləşmiş Ştatları qaz istehlakında ilk pillədədir. Ardıcıl olaraq növbəti yerdə Rusiya və Çin dayanır. Yaponiya da son ildə qaz istehlakının həcminə görə fərqlənən ölkədənir. Lakin son 10 ildə qaz istehlakında ən çox artım Çində müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildən 2015-ci ilədək qaz istehlakı bu ölkədə 4 dəfə artmışdır.

Dünya enerji bazarında əvvəlki payını itirən kömürün istehsalında son ildə durğunluq olsa heç də az miqdarda istehlak olunmur. Kömür son dövrdə ən çox İnkişaf Olmaqda olan ölkədə istehlak olunmuşdur.

Cədvəl 19.

Ən çox kömür istehlak edən ölkələr, milyon tonn neft ekvivalenti

	2005	2010	2015
Amerika Birləşmiş Ştatları	574,5	525,0	453,8
Çin	1318,2	1743,4	1920,4
Hindistan	211,3	292,9	407,2
Yaponiya	114,0	115,7	119,4
Güney Afrika	80,1	92,8	85,0

Rusiya	94,6	90,5	88,7
Almaniya	81,3	77,1	78,3

Mənbə: Britaniya petrol şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

19-cu ədəvəldə verildiği kimi Çin ən çox kömür istehlak edən ölkədir. Amerika Birləşmiş Ştatları-da isə kömür istehlakı hər il azalmağa doğru gedir. Hindistanda isə daxili zərurətə səbəbində son 10 ildə istehlak 2 dəfə artmışdır. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi kömür istehlakı İnkişaf Olmaqda olan ölkədə artmaqdadır. Belə ki, 2005-ci ildə İndoneziyada 24,4, Malaziyada 6,9, Filippin adasında 4,6, Vietnamda 9,0, Türkiyədə 22,5, Qazaxıstanda 26,9 milliyon tonn neft ekvivalenti istehlak olunurdusa artıq 2015-ci ildə bu ölkədə ardıcıl olaraq 80,3; 17,6; 11,4; 22,2; 34,4; 32,6 milliyon tonna qədər artmışdır.

II FƏSİL. BEYNƏLXALQ ENERJİ DAŞIYICILARI BAZARINDA AZƏRBAYCANIN MÖVQEYİ

2.1. Beynəlxalq neft və neft məhsulları bazarında Azərbaycanın mövqeyi

Azərbaycan Respublikası enerji daşıyıcı ehtiyatının muasir vəziyyətinin təhlili və perspektivlərin müəyəlləşdirilməsində onun inkişaf tarixinə nəzər yetirmək zərurəti mövcuddur. Bəllidir ki, Azərbaycanın neft sənayesinin tarixi bir sıra kitab və elmi əsərdə öz əksini tapmışdır. Lakin minilliklərin birləşməsində dünyada reallaşan sosial-siyasi iqtisadi hadisələr, yaşadığımız regionalda yaranmış yeni geopolitik vəziyyət bizi bir daha ötənə yeni rəkursda nəzər yetirməyə sövq edir. Bizim tədqiqatda məhz bu hadisələr kontekstində Azərbaycan Respublikası neft sənayesinin iqtisadi tarixində baş vermiş meyillərin araşması, təhlili ön plana çəkilmişdir. Bu təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq yeni geosiyasi situasiyada Azərbaycanın neft sənayesinin inkişaf strategiyasının başlıca məqamının müəyənləşməsi də burada əsas götürülmüşdür. Məlumdur ki, Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı dinamik olmuşdur. Bu dinamizmin təminatı əhəmiyyətli dərəcədə neft ehtiyatının bolluğu, əlverişli iqtisadi-siyasi mühit və digər bu kimi səbəblərlə əlaqədar olmuşdur. Elə Bu səbəbdən görünür ki,, bu əlaqəliliyi və bağlılığı nəzərə alıb neft-qaz sənayesinin inkişaf mərhələlərini araşdırmaq, müvafiq nəticələri ümumiləşdirmək elmi əhəmiyyət kəsb edən vacib bir məsələdir. Bu təhlil təkə iqtisadi tarix baxımından deyil, həm də Azərbaycanın yanacaq sənayesi kimi mühüm bir sahəsinin yeni Əsirdə də böyük qüvvəyə mövcud olması baxımından da zəruridir. Azərbaycanın neft sənayesinin tarixinin nəzərdən keçirilən məqamı ARI alim və tarixçilərin elmi əsərləri və mövcud tarixi sənədlər əsasında bir daha araşdırmaya məruz qalmışdır.

Azərbaycan Respublikasında neft sənayesinin təşəkkül tapdığı XIX Əsirin 60-cı illərinə qədər neftdən daha çox yanacaq kimi istifadə olunmuşdur. Sonradan neft ehtiyatının gərəkliliyi daha çox dərk edilmiş, istifadə sferası geniş-ənmiş və onun təsiri sayəsində dünya iqtisadiyyatının texniki-texnoloji cəhətdən inkişafı

surətlənmişdir. Neft sənayesinin inkişafını və neft ehtiyatının mənimsənilməsi xüsusiyyətlərini aşkarlamaq üçün bunlara üç vacib dövr kəsiyində baxmaq lazımdır:

1. Azərbaycan Respublikasında Sovet hakimiyyəti qurulan dövrə (1869-1920-ci illər) qədər;
2. Sovet hakimiyyəti illəri (1920-1991-ci illər);
3. Azərbaycanın suverenlik əldə etdiyi dövr, xüsusən 1994-cü ildən sonrakı dövr

1-ci dövr neft sənayesinin primitiv əl üsulu ilə mənimsənilməsi istehsalın cüzi hasil olunması ilə xarakterizə olunur. Neft hələ çox qədim zamandan məlum olsa da, onun sənaye üsulu ilə istehsalına xeyli sonralar başlanılıb. XIX Əsirin öncəki illərində Azərbaycan Respublikasında neft əsasən əllə qazılan quyudan çıxarılıb. 1825-ci ildə Abşeron yarımadasında 4 yerdə – Balaxanı, Binəqədi, Bibiheybət və Sabunçuda əllə quyudan neft çıxarıldı. Bu dövrdə neft sənayesinin inkişafı systemsiz bir xarakter daşıyırdı, yəni hansı yataqda çox neft aşkar edilirdisə də, orada da qazma işləri aparılırdı. Azərbaycan Respublikasında neft sənayesinin tərəqqisi Rusiyada kapitalizmin inkişafı ilə sıx əlaqədar olmuşdur. XIX Əsirin II yarısında Rusiya iqtisadiyatında artıq yuxarı inkişaf templəri surət alırdı. Statistik məlumatlara əsasən 1860-1900-cü illər ərzində burada sənaye malının istehsalı 7 dəfə artmışdır. Canlanma və tərəqqi ölkə iqtisadiyatının digər sahələrində də özünü biruzə vermişdir. Elə bu çağda Rusiyanın ucqar regionalı olan Bakıda neft fontanı yeni gerçəkliklər və sarsıntılar yaratmışdı. Neft kapitallaşmış, yeni maraqlar və zərurətlər doğurmuşdu. Getdikcə strateji əhəmiyyət kəsb edən neftə zərurətin durmadan artması Rusiyada bu sahədə əsaslı islahatın aparılmasını gündəmə gətirdi. Rusiya hökuməti neft sənayesində investisiya vəsaitləri axımını gücləndirən, dirçəlişi təmin edən ardıcıl iqtisadi siyasi kurs qəbul etdi. Əsas strateji xətt kimi neft mədənlərinin özəlləşməsi müəyən olundu. Bu dövrdə neft sənayesinin inkişafına mövcud icarə sistemi ilə bağlı problemlər ciddi əngəllər törədirdi. Bunu nəzərə alaraq 1866-cı ildə Peterburqda neft işinin inkişafı məsələsini araşdırmaq məqsədilə müvafiq komissiya təşkil edildi. Bu iş onunla nəticələndi ki, komissiya neft sənayesinin inkişafına icarə sisteminin neqativ təsirli olduğunu müəyən edərək onun ləğvini tövsiyə etdi.. Bu səbəbdən görünür ki,

bu hadisə fundamental iqtisadi nəticəyə gətirdi və çox yaxşı təəssürat qoydu. Belə ki, neft sənayesində özəlləşdirmə sürət aldı və 31 dekabr 1872-ci ildə Azərbaycanın neft sahələrində ilk hərracları keçirildi. Neft mədənləri açıq Hərracda mülki şəxsə verildi. Bu işə çoxlu sahibkarlar cəlb edildi. Güclü investisiya axımı, xüsusən də ölkəxaricindəki kapitalın cəlb eməsi hadisəsi başlandı. Neft sənayesinin inkişafına bir sıra şirkətlər investisiya vəsaitləri qoyuluşunu gerçəkləşdirdi. Artıq XIX Əsirin səksəninci illərində bu yanacaq formasına ehtiyac daha da artdı. Bakı dünyada neftin mərkəzi şəhərlərindən birinə çevrildi.

Azərbaycan Respublikasında 1869-cu ildən başlayaraq neftin mexaniki üsulla quyudan sənaye miqyasında çıxarılması təşkil edilib. 1869-cu ildə Balaxanıda və 1871-ci ildə Bibiheybətdə neftin sənaye əhəmiyyətli hasil olunması başlanılıb. Həmin dövrdən etibarən Abşeron yarımadasında bir sıra neft yataqları açılıb. 1863-cü ildə Pirallahı adasında mexaniki üsulla quyuyu qazmağa cəhd edilsə də heç bir nəticə verməyib. Sənaye əhəmiyyətli neft quyusu ilk dəfə olaraq 1848-ci ildə quruda qazılmışdı. Pirallahı adasında yalnız 1902-ci ildə neft hasil edilmişdi. Bakı neft ayırma sənayesində ən böyük uğur istehsal olunan kərasinin ölkəxaricindəki bazara çıxarılması olub, bu 1883-cü ili əhatə edir. O dövrdə Bakı kərasini Amerika kərasinini Rusiya bazarından da sıxışdırıb çıxara bilib. Bundan sonra 1897-ci ildə Bakıdan Batumiyə birbaşa neft kəməri çəkilib bu kəmərlə yalnız ağ neft ixracat olunub. XIX Əsirin sonu və XX Əsirin öncəki illərində neft Bakı buxtasını dünyanın ən böyük biznes mərkəzlərindən birinə çevirib. Ölkəxaricindəki neft şirkətlərinin Azərbaycan əli ilə Bakı nefti Qərbi Avropaya da daşınmağa başlanıb. Neftin daşındığı ölkələr Misir, Türkiyə, Belçika, Fransa, İngiltərə, Almaniya, İtaliya, Bolqarıstan, Niderland və digər ölkələr idi. Dəmir yolu, dəniz limanı və boru nəqliyyatı kəmərləri neft daşınmasında başlıca rol oynayırdı.

Statistika göstərir ki, Azərbaycanın neft sənayesində 1873-ci ildə 12, 1899-cu ildə 61, 1905-ci ildə 158, 1913-ci ildə isə artıq 182 neft hasil edən şirkət iştirak edirdi. 1879-cu ildə Norveç sahibkarı Nobellər «Nobel qAzərbaycan Respublikasındaşlığı» səhmdar cəmiyyətini yaratmaqla, neft hasilatında fəal iştirak

etməyə başladılar. Bu ildə həmçinin Parisli bankir Rotsild də Bakının neft sənayesinə ciddi investisiya vəsaitləri qoyuluşunu həyata keçirirdi. Əsirin sonunda isə Britaniya kapitalının Bakıya axımı başlandı. Bu dövrdə ölkəxaricindəki şirkətlər arasında «Nobel Oyl» və «Şell» artıq neft hasilatının 60,2%-i öz inhisAzərbaycan Respublikasına almışlar.

Neft sənayesinin təşəkkül tapdığı vaxtda Bakıda çoxlu müvafiq cəmiyyətlər, ittifaqlar, sindikatlar, differensial zavodlar meydana gəlmişdi. Bundan 1874-cü ildə «Bakı Neft Cəmiyyəti» (B.N.C) xüsusi ilə fərqlənirdi. Onun ilkin əsas kapitalı 678550 manat idi və sonradan nizamnamə fondu bir neçə dəfə artırılmışdı. 1916-cı ildə yaradılmış Bakı Neft-Qaz Zavodu tüstüsüz partlayıcı maddə hazırlanmasında işlədilən aromatik karbohidrogen (toluol) alınması sahəsində çar Rusiyasında ilk zavod olmuşdur. Mövcud durumda isə neftayırma və neftkimya sənayesi müəssisəsi kimi açıq rəngli neft məhsulu, koks, həmçinin Sumqayıt sintetik kauçuk zavodu üçün piroliz qazı istehsal edir. Gərəklik sferasının genişləndikcə neft sənayesinin təmərküzləşməsi və inhisarlaşması sürətlənirdi. Neft hasil olunması ilə neftlə birlikdə səmt qazı da hasil olunduğundan qaz sənayesi də inkişaf etməyə başlamışdı. Neft və qaz hasilatının artmasına iqtisadi munasibətlərin təkmilləşməsi də böyük təsir etmişdi. Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sərvətlərindən digər xalqlar və onun ayrı-ayrı nümayəndələri də az bəhrələnməmişlər. Azərbaycanın bu sərvətləri bir Əsirdən artıq müddətdə və xüsusən sovet hakimiyyəti dövrlərində qonşu Azərbaycan Respublikasının Ermənistan, Gürcüstan Respublikası və Rusiyanın enerji ehtiyacını təmin etmişdir. Hətta Rusiyanın özündə də neft sənayesinin təşəkkül ARla bağlı olmuşdur. Azərbaycan Respublikası həm də keçmiş SSRİ hökumətində neft elminin mərkəzi sayılmışdır. Bir sıra Azərbaycanlı neftçi professorlar bu elmin yuxarılıklarını fəth edə bilmişlər. Azərbaycan Respublikası Neft-Kimya İnstitutu öz elmi, təhsil şəraitlAzərbaycan Respublikasına görə keçmiş SSRİ hökumətində müvafiq sahədə kadr hazırlığı üzrə I təhsil ocağı sayılmış və indinin özündə də əvvəlki şöhrətini saxlamışdır.

Cədvəl 19.

SSRİ dövründə Azərbaycan Respublikasında hasil edilən neft(qaz kondensatı ilə birlikdə)

İllər	1881	1900	1918	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Hasil olunması(min tonn)	19,3	9 836	3 425	22 176	14 777	17 830	20187	14654	12583

Mənbə: DSK www.stat.gov.az

19-cu cədvələ uyğun olaraq DSKnin hesabatına görə XX Əsirin öncəki illərində yəni 1901-ci ildə Azərbaycan Respublikasında hasil olunan neftin miqdarı 10,9 milliyon tonn olmuşdur. Bu da bütün SSRİ-də həmin ildə çıxarılan neftin 50%-dən çoxunu təşkil edib. 1902-ci ildən azalmağa başlayan neft istehsalı 1918-ci ilə kimi, Bakı neft sənayesinin suverenlik qazanmasına qədər davam etdi. Yazılı mənbədə ümumi neft istehsalı verilir. 1913-cü ildə 7,7 milliyon tonn, 1915-ci ildə 7 481 min tonn, 1918-ci ildə isə 3 425 min tonn olmuşdur. Mexaniki qazma inkişaf etdikcə neft hasil olunması artıb və həm də ki, neft sənayesinin infrastrukturunu inkişaf etməyə başlamışdır.

1920-ci ilə qədər olan dövr Azərbaycan neft sənayesinin neft hasil olunması baxımından yüksəliş dövrü olmuş və həmin ildə neft hasil olunması 7-8 milliyon tonna çatmışdır. 1920-ci ildə ölkədə reallaşan inqilabi hadisələr zamanı neft mədənləri dağıdılmış, neft hasil olunması isə 3 milliyon tonna aşağı düşmüşdür. 1940-1945-ci illər neft hasil olunmasının ən yuxarı dirçəliş dövrü olmuşdur. Belə ki, muharibə illərində əldə edilmiş illik neft hasil olunması 22-23,5 milliyon tonn olmuşdur. Lakin muharibədən sonrakı ildə neft hasil olunması tempi azalmağa doğru meyl etmişdir. 1946-cı ildə 11,9 milliyon tonn, 1960-cı ildə 17,8 milliyon tonn, 1975-ci ildə 17,2 milliyon tonna, 1985- 1990-cı ildə stabilləşərək 13,0 milliyon tonna, 1996-cı ildə isə 9,1 milliyon tonna aşağı düşmüşdür. Azərbaycanın neft və qaz sənayesinin inkişafı xalq təsərrüfatı zərurətlərinə uyğun həyata keçirilmiş və daxili zərurətin ödənilməsinə yönəldildiyindən neft ehtiyatının mənimlənməsi qeyri-stabil xarakter daşmışdır. Zəngin neft ehtiyatına mövcud olmasına baxmayaraq, XX

Əsirin 70-80-ci illərində Azərbaycan Respublikasında neft hasil olunmasının tempi sürətlə aşağı düşüb. Bu, Azərbaycanın həm quru ərazisində, həm də dənizin dayaz yerlərində istismar olunan iri yataqın artıq tükənməsi, yeni yataqın isə istismara verilməməsi ilə əlaqədar idi. 70-80-ci ildə Azərbaycan Respublikasında kəşif edilən yeni neft yatağı dənizin daha dərin yerlərində və daha dərin qatında yerləşdiyindən neftin istismarı daha çox xərc zərurət edirdi və çıxarılan neft baha başa mənfəətdədi.

Azərbaycan suverenlik əldə etdikdən sonra ilk növbədə zəngin neft ehtiyatından səmərəli istifadə etməli idi. Ona görə ki onun dünya bazarında müəyən yer tutması, neft ixracat edən ölkələr sırasına qovuşması daxili və ölkəxaricindəki zərurətə tam cavab vermək səviyyəsinə yüksəlməsi və hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikasında neftqazçıxarma sənayesinin inkişaf istiqamətinə üstünlük verilməsindən çox asılıdır. Neftdən gələn böyük mənfəətlər ölkədə iqtisadi sabitliyi təmin etməklə iqtisadiyatı tənəzzüldən çıxaracaq başlıca vasitədir. Lakin AR öz gücü ilə neft yataqını istismar olmaq şəraitinə mövcud deyildir. Belə ki ölkənin neft sənayesində istifadə olunan texnika və texnologiya köhnəlmişdi və müasir zərurətə cavab vermirdi. Həmçinin dənizdə qazma işləri aparmaq üçün lazımı hidrotexniki qurğuların olmaması, neft hasil olunması sahəsində müasir texnika və texnologiyaya mövcud deyildi. Bütün bunlarla yanaşı neft yatağının işlənilməsi çox böyük həcmdə investisiya zərurət edirdi. Lakin Azərbaycanın maliyyə ehtiyatı yox idi. Qeyd olunan iqtisadi problemləri həll etməyin ən real yolu ölkəxaricindəki şirkətləri və investori neft hasil olunmasına cəlb olmaq zərurət olunurdu. Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatının istismarı Azərbaycan Respublikasına dünyanın nəhəng neft şirkətlərinin cəlb etməsində bu iqtisadi səbəblər vacib rol oynayır. Ölkəxaricindəki hökumət şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələr Azərbaycan Respublikası neft sənayesinin 150 ildən artıq inkişaf dövründə yeni bir mərhələni, ən vacib qayıdış nöqtəsini açır. Ona görə ki məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın neft və qaz sənayesi beynəlxalq sistemə qovuşmuşdur. Azərbaycanın neft siyasətini müəyən edən ən vacib səbəb onun hansı həcmdə ehtiyata mövcud olmasıdır. Bu mümkün olan investisiya qoyuluşunun həcmi müəyənləşdirən bir səbəbdir. Bəzi mütəxəssislərin qənaətinə

görə, bir sıra köhnə laylar və dərin yataqlar nəzərə alınmaqla, Xəzər dənizinin Azərbaycan sahəsində neftin həcmi 20 mlrd. tonn ola bilər. Dünya neft ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dəniz şəraitində 40 milliyon tonn nefti çıxarmaq üçün hər 5 ildən bir kəşfiyyat işlərinə 300 milliyon dollar investisiya qoyulmalıdır. Ümumiyyətlə qazma işləri çox böyük investisiya zərurət edir. Muasir dövrdə yanacaq – enerji kompleksinin inkişafı Xəzər dənizinin Azərbaycanaməxsus olan sahəsindəki neft və qaz yatağının mənimsənilməsinə əsaslanır. Bütün bunun yerinə yetirilməsində ölkəxaricindəki neft şirkətləri vacib rol oynayırlar.

Azərbaycan suverenlik əldə etdikdən sonra neft-qaz sənayesində xeyli geriləmə oldu. Bunun aradan qalması üçün ulu öndər Heydər Əliyev bir sıra müqavilələr imzaladı və islahatlar keçirdi. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Gülüstən sarayında Xəzərin AR sahəsindəki "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yatağının dərin su qatındakı neftin müştərək işlənilməsi haqqında dəyəri 7,4 mlrd. dollar olan "məhsulun pay bölgüsü" tipli müqavilə imzalandı. Müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə "Əsirin müqaviləsi" adlanmış, təxminən 400 səhifə həcmində və 4 dildə öz əksini tapmışdır. "Əsirin müqaviləsi"ndə dünyanın 8 ölkəsinin (AR, AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur neft şirkəti (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, LUKOyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə Petrolı, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak etmişdir. Bu müqavilədə Böyük Britaniyanın "Britiş Petroleum" (qoyulacaq investisiyanın 17,12 %-i) və "Remko" (2,08 %-i), AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI-ın "Amako" (17,01 %), "Yunikal" (11,2 %), "Penzoyl" (9,81 %), "MakDermott" (2,45 %), Rusiyanın "Lukoyl" (10,0 %), Norveçin "Statoyl" (8,56 %), Türkiyənin "Türk petrolü şirkəti"nin (1,75 %) və AR Neft Şirkətinin isə 20 % payı var idi. Bununla da "Yeni neft strategiyası" və doktrinası uğurla həyata keçirilməyə başlandı.

Cədvəl 20.**Əsirin muqaviləsində iştirak edən şirkətlər**

Ölkə	Şirkət	%
Böyük Britaniya	Britiş Petroleum	17,12
	Remko	2,08
AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	Amako	17,01
	Yunikal	11,12
	Penzoyl	9,81
	MakDermott	2,45
Rusiya	Lukoyl	10,0
Norveç	Statoyl	8,56
Türkiyə	Türk petroli şirkəti	1,75
AR	ARDNŞ	20

Mənbə: AR Prezidentinin rəsmi internet saytı (<http://www.president.az>).

"Əsirin muqaviləsi" Azərbaycanın Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildi və 12 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi. İlk dəfə hesablanmış çıxarılabilən neft ehtiyatı 511 milliyon tonn olmuş, sonralar dəyərləndirici quyunun nəticələrinə görə bu ehtiyat 730 milliyon tonna çatmışdır və bununla əlaqədar yataqın işlənilməsinə zərurət olunan investisiya vəsaitləri xərcləri 11,5 mlrd. Amerika Birləşmiş Ştatları dolı qəbul edilmiş, ümumi təmiz mənfəətdən Azərbaycanın payına 80%, sərmayedarlar və investorlar Azərbaycan Respublikasının payına 20% düşür. 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycanın "mənfəət nefti" ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarına çıxarıldı. Bu neftin satışından əldə edilən valyuta sabiq prezident Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış AR Hökumət Neft Fonduna daxil olur və xalqa fayda verirdi.

2-ci neft sazişi 1995-ci ilin noyabr ayında bağlanmış və Xəzər dənizinin AR sahəsində yerləşən "Qarabağ" yatağının işlənilməsi ilə əlaqədardır. Bu

Muqavilədə Amerika Birləşmiş Ştatları, Rusiya, İtaliya və AR kimi hökumətlər iştirak edir. 100-150 milliyon tonn neft hasil olunması proqnozlaşdıran bu muqavilənin dəyəri 2.7 mlrd. dollar idi.

Cədvəl 21.

Qarabağ yatağının işlənilməsində şirkət payı

	Şirkətlər	Ölkələr	Şirkətlərin payı
1.	LUKACİP	Rusiya-İtaliya	45,0
2.	Penzoil	AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	30,0
3.	Lukoil	Rusiya	12,5
4.	SOCAR	AR	7,5
5.	ACİP	İtaliya	5,0

Mənbə: “HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ” beynəlxalq elektron kitabxana
<http://lib.aliyevheritage.org>

1996-cı ildə 2 beynəlxalq saziş, 1997-ci ildə 5 və 1998-ci ildə isə 7 saziş imzalanaraq perspektiv yatağın işlənilməsi barədə razılıq əldə edildi. Neft sazişlərinin reallaşması sayəsində:

- Azərbaycan Respublikasında neft hasil olunması həcmi sürətlə artdı;
- Sazişlər üzrə hasil edilən karbodehidrogenlər, demək olar ki, tamsəbəbə ixracat olunduğundan son illər ölkənin ölkəxaricindəki ticarət dövriyyəsinin böyüməsi baş verib;
- Ölkədə neft-qaz hasil olunması və ixracatı həcmələrinin ildən-ilə artması ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL-nin artım dinamikasına və templərinə də müvafiq təsir göstərib;

- 2004-cü ilədək ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL-də qeyri-neft sahəsinin payı üstünlük təşkil etdiyi halda, 2005-ci ildən neft sahəsinin payının artması başlıca tendensiya olub;
- Neft-qaz hasil olunması və ixracatı həcmələrinin artması sayəsində ölkəmiz son illər böyük məbləğdə vəsait əldə etmişdir;
- Hökumətin maliyyə şəraitinin genişlənməsi baş verdikcə sosial sektorlAzərbaycan Respublikasının və sosial infrostrukturun bərpasına və yenidən qurulmasına böyük həcmdə vəsaitin ayrılması baş vermişdir və s.

Şimal istiqamətindəki uzunluğu 231 km, diametri 720 mm olan Bakı-Novarosiyski neft kəmərinin Azərbaycan hissəsi bərpa və inşa edilmiş və ilk dəfə 25 oktyabr 1997-ci ildə Azərbaycan nefti Novarosiyski limanına (Rusiya Federasiyasına) nəql olunmuşdur. Kəmərlə istifadəyə verilən gündən 2007-ci ilin sonunadək bu marşrutla 11 milyon 34 min tonn neft nəql edilib. Qərblə istiqamətində uzunluğu 837 km, diametri 530 mm Bakı-Suppsa boru nəqliyyatıkəməri inşa edək, 17 aprel 1999-cu ildə işə salınmışdır. İstifadəyə verilən gündən 2007-ci ilin sonunadək Bakı-Suppsa kəməri ilə 45 milyon 542 min tonn neft nəql edilib. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasında neft hasil olunması 9 milyon tonn idisə, 2007-ci ildə bu rəqəm 40 milyon tonnu keçmişdir.

Cədvəl 22.

Ən çox neft ehtiyatı olan ölkələr, 2016-cı il.

Ölkə	Miqdarı (mlrd. tonn)
Venesuela	47,0
Səudiyyə Ərəbistanı	36,6
Kanada	27,6
İran	21,7
İraq	19,3
Rusiya	14,0

Küveyt	14,0
BƏƏ	13,0
AR	1,0

Mənbə: Britaniya petrol şirkətinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.bp.com>

Dünya neft ehtiyatı içərisində Azərbaycanın xüsusi çəkisi 0,6 % təşkil edir. Əgər bu ehtiyatı dünya regionalı ilə müqayisə etsək, onda görürük ki, onun ehtiyatı Cənub-Şərqi Asiya, Avstraliya, Okeaniya ölkələrinin ümumilikdə ehtiyatına bərabərdir və Qərbi Avropanın ehtiyatını təqribən 2 dəfə üstələyir.

1999-cu ilin noyabrında Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilmiş ATƏT-in Samitində Amerika Birləşmiş Ştatları, Türkiyə, AR, Gürcüstan Respublikası, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentləri tərəfindən Bakı-Tiflis-Ceyhan (BTC) "Əsas İxrac Neft Kəməri"nin çəkilişi haqqında hökumətlərarası Muqavilə imzalanmışdır. 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda, Səngaçal terminalında sabiq prezident Heydər Əliyevin, Türkiyə və Gürcüstan Respublikası prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tiflis-Ceyhan ixracat neft kəmərinin təməl daşı qoyulmuş və konstruksiya edilişinə başlanmışdır. BTC-nin AR hissəsinin Gürcüstan Respublikası hissəsi ilə birləşdirilməsi 2004-cü ilin oktyabrında baş tutdu. 2006-cı il iyulun 13-də isə Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI Əsirin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas ixracat boru nəqliyyat kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. BTC istismara verilən gündən 2007-ci ilin sonunadək Ceyhan limanından 36 milliyon 796 min 555 tonn AR nefti dünya bazarına yola salınmışdır.

Cədvəl 23.

Azərbaycanın neft hasil olunması, qaz kondensatı daxil olmaqla

İllər	1995	2000	2005	2010	2015
Miqdar (min tonn)	9 161	14 017	22 214	50 838	41 628

Mənbə: DSK <http://www.stat.gov.az>

Azərbaycan Respublikasında suverenliyin ilk illərində neft hasil olunması SSRİ dövrünə nisbətdə azalsa da, növbəti ildə yenidən artmağa başladı. 1995-ci ildə 9,1 milliyon tonn neft hasil olunurdusa 2000-ci ildə hasil olunması 14 milliyon, 2005-ci ildə 22,2 milliyon tonna qədər qalxmışdır. 2010-cu ildə isə 50,8 milliyon tonn ilə neft sənayesi özünün ən yuxarı dövrünə çatmışdır. Lakin son ildə neftin dəyərinin düşməsi ilə əlaqədar hasil olunması da əvvəlki ilə nisbətdə azalmağa başladı və 2015-ci ildə 41,6 milliyon tonn olmuşdur.

Bu səbəbdən görünür ki, ölkəxaricindəki neft şirkətləri ilə Azərbaycanın imzaladığı və “Əsirin müqaviləsi”nin ən əsas mahiyəti budur ki, bütövlükdə bu saziş yenicə qədəm qoyduğumuz XXI Əsirdə Azərbaycan Respublikasının dinamik inkişaf yolunu müəyən etmişdir. Bu müqavilələr suverenliyimizin, suverenliyimizin, hökumətçiliyimizin, milli təhlükəsizliyimizin yenə də sərtlənməsinə, ölkə iqtisadiyatının dünya təssərrufatına inteqrasiyasının intensivləşməsinə, investisiya axımının sürətlənməsinə, Azərbaycanın beynəlxalq imicinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Ölkə prezidentinin «AR-nda Hökumət Neft Fondunun yaradılması haqqında» 29 dekabr 1999-cu il tarixli fərman təsdiqlənməsi və fondun nizamnaməsini təsdiq etməsi isə «Əsirin müqaviləsi»nin və sonrakı müqavilələrin davamı oldu.

Cədvəl 24.

Azərbaycanın xam neft ixracatı

Göstərici	2007	2010	2014	2015
Xam neft, min tonn	34 779,7	44 507,9	35 227,3	35 109,9

Mənbə: DSK <http://www.stat.gov.az>

Cədvəl 24-dən də məlum olduğu üzrə AR xam neft ixracatı son 8 il ərzində orta hesabla 36 milliyon tonn təşkil edir. Xam neft ixracatının maksimum həddi 2010-cu ildə qeydə alınmışdır. Belə ki, həmin ildə 50,8 milliyon tonn neft hasil olunmasının 44,5 milliyon tonnu ixracat olunmuşdur. 2015-ci ildə isə 41,6 milliyon neft hasil edilmiş və bunun 35,1 milliyon tonnu ixracata yönəlmişdir.

Cədvəl 25.

Neft ixracatı göstəriciləri, milliyon tonn

Ölkə və regionallar	2014	2015
Amerika Birləşmiş Ştatlari	17.8	24.5
Kanada	148.5	159.4
Mərkəzi və Güney Amerika	162.5	172.4
Avropa	10.1	10.2
Rusiya	241.2	254.7
Yaxın Şərq	852.0	879.6
Avstraliya	11.4	9.2
Afrika	288	285.4
AR	35.2	35.1

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet səhifəsi <http://www.bp.com>

Cədvəl 25-dən aydın sezildiyi kimi AR xam neft ixracatında bir sıra ölkədən irəlidedir. Belə ki, hətta Avropa regionalının cəm ixracatından daha çox xam neft ixracat edir.

Dövlət suverenliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmizin neft sənayesi Azərbaycanın Hökumət Neft Şirkəti (ARDNŞ) adlı vahid qurumda təşkilatlanmışdır. ARDNŞ kəşfiyyatdan son istehlakçıya qədər istehsal tsiklini əhatə edən şaqulu inteqrasiyalı holding təyinatlı strukturudur. Beynəlxalq meydanda fəaliyyət göstərən analogi qurumdan fərqli olaraq ARDNŞ bazar prinsiplərinə və korporativ əməliyyat müvafiq olaraq tam sistemli səhmləşməmişdir. Səhmləşmə isə onun təsisçisi olduğu müstəqil qurumda mövcuddur. Belə reallıq təşkilata daha çox qeyri-bazar strukturlu təyinat görüntüsü verir.

2.2. Beynəlxalq təbii qaz bazarında Azərbaycanın mövqeyi

Azərbaycanın yanacaq sənayesinin tarixinə nəzər yetirdikdə qaz sənayesindən geniş istifadə ötən Əsirdən başlanğıc götürmüşdür. 1859-cu ildə Suraxanıda kiçik olmayan zavodda buxar əldə olmaq üçün təbii qazdan yanacaq kimi istifadə olunmuşdur. 1902-ci ildə elə bu ərazidə qazılan quyu qaz fontanı yaratmışdır. Sutkalıq debiti 57 min kub metr olan bu quyu Azərbaycan Respublikasında ilk qaz nəqlətmə sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. 1907-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 130 milyon kub metr qaz hasil olunmuşdur. Sonradan Suraxanıda quyuda güclü qaz fontanının yaranması ilə əlaqədar qaz hasilatı və istismarı kəskin aşağı düşmüşdür. Sadəcə olaraq böyük miqdarında qazdan istifadə olmaq mümkün olmadığından onu havaya buraxmışlar. Bu və ya digər səbəbdən 1919-cu ildə hasilat 48 milliyyəyə, 1920-1921-ci ildə 34 milliyyəyə düşmüşdür. 1923-cü ildə Azərbaycan Respublikasında Sovet hakimiyyəti dövründə qaz sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar «Azneft»in tərkibində qazın utilləşdirilməsi və istifadəsi üzrə bölmə yaradılmış və sonradan bu bölmə qaz hasilatı və yaşayış fondunun qazlaşmasını həyata keçirən böyük şöbəyə transformasiya olunmuşdur. Artıq 1931-ci ildə Bakı şəhərində yaşayış massivlərinin 90-95%-i qaz ilə qızırdı. Qaz sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar 1936-cı ildə Azərbaycan Respublikasında qazın kəşfiyyət və istismar qazması ilə məşğul olan ilk müstəqal qurum «Azqaz» təşkil olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasında neft və qaz hasilatı inkişaf etdikcə qaz enerjisindən istifadə etməsi daha geniş vüsət tapmışdır, Artıq 1950-60-cı ildə hasilat 5,8 mlrd. kub metrə çatmışdır və bunun sayəsində Azərbaycanın sənaye, kommunal təsərrüfatı, elektrik stansiyasını əsasən bu enerji formasından istifadə sistemə keçmişlər. Qaz sənayesinin inkişafı AR iqtisadiyyatının bütün digər sahələrinə də öz təsirini göstərmişdir. 1982-ci ildə Azərbaycan Respublikasında rekord miqdarında 14,9 mlrd. kub metr qaz hasil olunmuşdur.

Cədvəl 26.**Azərbaycanın SSRİ tərkibində qaz istehsalı**

İlə görə	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Hasil cəmi (milliyon m ³)	175,5	2 498	1 233	5 841	5 521	14 004	9 926

Mənbə: DSK <http://www.stat.gov.az>

Azərbaycan suverenlik əldə etdikdən sonra qaz hasil olunması zəiflədi. Azərbaycanındunya bazarına çıxışı üçün tədbirlər görülməyə başlanmışdı. Dünya qaz bazarında Rusiyanın hegemonluğu var. Xüsusən də Aİ enerji cəhətdən Rusiyadan demək olar ki, asılı vəziyyətdədir. Bu asılılığın aradan qalması tədbirlərində AR qazının Avropa ölkələrinə ixracatı da yer tutur. Belə təbirdən biri də Xəzər hövzəsinin zəngin qaz ehtiyatının (Türkmənistan, Qazaxıstan və AR qazı nəzərdə tutulur) Bakı-Tiflis-Ərzurum marşrutu ilə Türkiyəyə, oradan da Avropa bazarına çıxarılması üçün Azərbaycanın, Amerika Birləşmiş Ştatları və Qərb hökumətlərinin reallaşdığı layihə Rusiyanın bu bazarda tam öndərliyinə bir qədər son qoya bilər. Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Azərbaycanın suveren inkişafı, hökumət təhlükəsizliyi və geosiyasi mövqesi, onun zəngin karbodehidrogen ehtiyatının işlənilməsi və dünya enerji bazarına sərbəst nəqli bu gün təkcə ölkəmizin ölkəxaricindəki iqtisadi siyasət prioritetlərindən deyil, eyni zamanda muasir dünya iqtisadiyyatın və beynəlxalq aləmin aktual mövzundan sayılır. Xəzər dənizi və onun Azərbaycan sahəsinin neft və qaz ehtiyatı mövcud durumda təkcə regionalalın Rusiya, İran, Ukrayna, Türkiyə kimi hökumətlərini deyil, həmçinin dünya enerjisinin 3/4-nü istehlak edən Amerika Birləşmiş Ştatları, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Niderland, Polşa, Yaponiya, Çin və bir sıra digər Qərb və Şərq hökumətlərini ciddi şəkildə maraqlandırır. Bunun əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan xalqının Ümummilli öndəri Heydər Əliyev tərəfindən əsasını qoyduğu və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən yeni neft strategiyasıdır. Əsaslı 1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsirin muqaviləsi” adlanan neft muqaviləsinin bağlanması ilə qoyulan bu strategiya

Azərbaycanın suveren hökumət kimi digər dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqelərinin sərtlənməsinə, Aİ-yə inteqrasiya olunmasına, əsas dünya ölkələri, ilk növbədə, böyük hökumətlərlə dostluq və strateji əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və inkişafına əlverişli şərait və müsbət zəmin yaratmışdır.

Cədvəl 27.

Dünya ölkələrinin potensial qaz ehtiyatı

S/S	Ölkələr	Miqdarı (mlrd. m ³)
	Dünya cəmi	187,300
1.	Rusiya	48,700
2.	İran	33,600
3.	Qatar	24,700
4.	Türkmənistan	17,500
5.	AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	9,860
6.	Səudiyyə Ərəbistan	8,600
7.	İraq	6,400
8.	Venesuela	5,724
9.	Nigeriya	5,100
10.	Çin	4,643
11.	Əlcəzair	4,502
12.	Avstraliya	4,300
13.	İndoneziya	3,001
14.	AR	2,600
15.	Avrtraliya	2,350

Mənbə: Amerika Birləşmiş Ştatları Enerji İnformasiya Administrasiyası
<https://www.eia.gov>

Cədvəl 27-dən məlum olduğu kimi Azərbaycanın qaz ehtiyatı elə də çox olmasa da dünyanın bir sıra ölkələrindən xüsusilə Avropa ölkələrinin qaz ehtiyatından çoxdur. Bu isə Aİ ölkələrinin Azərbaycanamarağına səbəb olmuşdur.

Əgər 2010-cu ilədək Xəzərdə axtarış-kəşifiat işlərini ölkəxaricindəki şirkətlərlə müştərək aparılırdısa, həmin ildən ARDNŞ bu işlərin bir qismini özü görməyə başladı. Belə ki, uzun fasilədən sonra Xəzərin AR sahəsindəki "Ümid" sturukturunda yenidən axtarış-kəşifiat işlərinə başlanması 2010-cu ilin noyabrında burada nəhəng qaz-kondennisat yatağının kəşif eməsi ilə nəticələndi. "Ümid" yatağının aşkarlanması xüsusi mənə daşıyır. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında neft-qaz sahəsində bütün işlər uğurla aparılır. Bu, bir də onu göstərir ki, AR çox böyük qaz ölkəsinə çevrilibdir. İlk hesablamalara görə, "Ümid" sturukturunun 200 mlrd. kubometr qaz və 40 milyon tonn kondennisat ehtiyatı vardır. 2011-ci ilin iyul ayında Ümid-1 özülündən proyekt dərinliyi 6500 metr olan 10 nömrəli kəşifiat quyusunun qazılmasına başlandı və 2012-ci il iyun ayının 8-də quyuya perforasiya edirik mənimsənilməmişdir. Quyudan quyuağzı təzyiq 600 atm, 10 mm-lik stuserlə gün ərzində 700 milyon kubometr qaz və 100 milyon kubometr kondennisat alınmışdır.

"Ümid" yatağının kəşifindən sonra daha bir vacib hadisə baş verdi. 2011-ci ilin sentyabrında Xəzərin "Abşeron" blokunda iri qaz-kondennisat yatağı kəşif edildi. Güney Xəzər neftli-qazlı hövzəsinin Abşeron arxipelaqında, dənizin dərinliyi 473,5 metr olan sahədə bu yatağın kəşif olunması Fransanın "Total" və "Gas de France" şirkətləri ilə ARDNŞ arasında hasil olunmasının pay bölgüsü sazişi çərçivəsində görülmüş müştərək işin nəticəsidir. ARDNŞ-nin ilkin hesablamasına görə "Abşeron" yatağının ehtimal olunan karbodehidrogen ehtiyatı 350 mlrd. kubometr qaz və 45 milyon tonn kondennisat həcmindədir. Bununla belə, "Azəri-Çıraq-Günəşli" yatağında məhsuldar qatın alt çöküntülərinin qaz ehtiyatının 250 mlrd. kubometr həcmində dəyərləndirilməsini nəzərə almaqla, bu günə Azərbaycan Respublikasında

təsdiq olunmuş qaz ehtiyatı 2 trilyon 550 mlrd. kubometrdir. Gələcəkdə "Babək", "Naxçıvan", "Zəfər", "Məşəl", "Şəfəq", "Asiman" sturukturında aparılan kəşifiat işləri bu ehtiyatı yenə də artıracaq. Qarşıdakı ildə dünyada neftlə yanaşı, qaza olan zərurət əhəmiyyətli dərəcədə artacaq və Azərbaycan bu dövrdə ən vacib ixracatçıdan biri olacaq. Həyata keçirilən projekt və proqramlar üzrə görülən işlər, eləcə də, perspektiv sturukturın potensialı nikbin proqnozlar üçün əsas verir. Deməli, regional və Aİ ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin qorunmasında Azərbaycanın rolu qarşıdakı ildə yenə də artacaqdır. 2020-ci ilədək Avropanın enerji istehlakının 70 %-inin, 2030-cu ilədək isə 85 %-ədək hissəsinin idxalat hesabına təmin ediləcəyi barədə ekspert rəyləri fonunda bu, xüsusən böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2017-ci ildən sonra, "Şahdəniz-2" həyata keçrildikdən sonra ölkənin qaz istehsalı 55 mlrd. kubometrə çatacaq və bu, böyük həcmdir. "Ümid" və "Abşeron" yatağının karbodehidrogen ehtiyatının nəql sisteminə cəlb olunmasından sonra bu rəqəm yenə də artacaq və 2025-ci ildə bu rəqəmin 60 mlrd. kubometrə çatacağı ehtimalı da var. Təbii qazın 35-40 mlrd. kubometrinin ixracatı nəzərdə tutulur. Bu faktor Azərbaycanındunya qaz bazarında yuxarı nifuzunun artması üçün əlverişli sayıla bilər. Bu da Avropa bazarında Azərbaycanın mövqesini yenə də sərtləndirəcək. Bir neçə ildən sonra AR dünyanın 50-ə yaxın ölkəsinə neft-qaz məhsulu nəql edəcək.

"Şahdəniz" yatağının mənimsənilməsinə 2006-cı ilin dekabrında başlandı və 2013-cü ilin mayınadək yataqda 6 istismar quyusu qazılıb. Bu quyunun gündəlik hasil olunması şəraiti 25 milliyon kubometr qaz və 6000 tonn kondensatdır. İşlənmənin əvvəlindən "Şahdəniz" yatağından 40,6 mlrd. kubometr qaz, 10,7 milliyon tonn kondensat hasil olunmuşdur. Bu yataqda "Faza-2" layihəsinin həyata keçrilməsi ilə illik qaz hasil olunması 25 mlrd. kubometrə çata bilər. "Şahdəniz" yatağının kəşifi ilə AR qaz idxalat edən ölkədən qaz ixracat edən ölkəyə çevrildi. AR qazının dünya bazarına çıxarılması məqsədilə 2007-ci ildə Güney Qafqaz ixracat boru nəqliyyat kəməri istifadəyə verildi. Uzunluğu 971 kilometr olan bu ixracat boru nəqliyyat kəməri Bakı yaxınlığındakı Səngaçal terminalından başlanır. Onun 443 kilometri Azərbaycan, 248 kilometri Gürcüstan Respublikası, 280 kilometri Türkiyə

ərazisindən keçir və burada o, Türkiyənin BOTAŞ şirkətinin kəmərlər sisteminə qovusur. Qaz kəmərinin diametri 1066 mm (42 düymə), keçiricilik qabiliyyəti ildə 20 mlrd. kubometrə qədərdir.

Cədvəl 28.

Azərbaycanda qaz hasil olunması, milyon kubometr

İllər	1995	2000	2005	2010	2015
Miqdar	6 644	5 642	5 732	26 312	29 175

Mənbə: DSK (www.stat.gov.az)

Mövcud durumda Azərbaycan qazı Bakı-Tiflis-Ərzurum, Bakı-Astara-İran və Bakı-Rusiya kimi illik gücü təxminən 30-40 mlrd. kub metr olan maye qaz kəmərləri ilə ölkəxaricindəki bazarlara çıxır. Xəzər qazının Qara dənizin Gürcüstan Respublikası limanına qədər kəmərlərlə, sonra isə sıxılaraq tankerlərlə Rumıniyaya, oradan da Avropa Birliyi ölkələrinə ixracat olunması haqqında hökumətlərarası sazişin təsdiqlənməsi təkcə Azərbaycanındeyil, bütöv Xəzər hövzəsi ölkələrinin qaz ixracatı ilə bağlı risklərini ciddi şəkildə azaltmış və geoiqtisadi etibarlılığını artırmışdır. Buna əlavə olaraq “Şahdəniz 2” layihəsinin reallaşması ilə yeni kəmərlər-TANAP və TAP vasitəsilə böyük Azərbaycan qazının Avropa bazarına çıxarılması perspektivi bu etibarlılığı yenə də sərtləndirmişdir.

Cədvəl 29.

Azərbaycanın təbii qaz ixracatı

	2007	2010	2013	2014	2015
Təbii qaz, milyon kub m	1 823,5	6 187,2	7 308,0	8 093,2	8 145,2

Mənbə: DSK <http://www.stat.gov.az>

DSK-nin məlumatına əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında qaz hasil olunması ilə yanaşı ixracatı da hər il artmaqda davam edir. 2015-ci ildə təbii qaz ixracatı özünün maksimumuna çatmış və hasil edilmiş 29,1 mlrd. kub metr qazdan 8,1 mlrd. kub metri ixracat olunmuşdur.

Cədvəl 30.**Qaz ixracat edən ölkələr, mlrd. kub metr**

	2014	2015
AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI	42.4	49.7
Kanada	74.6	74.3
Mərkəzi və Güney Amerika	18.7	18.5
Niderland	46.1	40.6
Norveç	102.4	109.5
Rusiya	187.7	193.0
Qətər	20.5	19.8
Əlcəzair	25.4	25.0
İndoneziya	9.7	10.5
AR	8.0	8.1

Mənbə: Britaniya petroli şirkətinin rəsmi internet səhifəsi <http://www.bp.com>

Azərbaycanın qaz ixracatında yeni olması səbəbindən hələ ki, bəzi ölkədən geri qalsa da sıralamada bir sıra dünya ölkələrindən qabaqdadır və artan ixracat potensialı ilə birlikdə bu sıralamada yenə də irəliləyəcəkdir.

Ölkəmizin enerji siyasətində çox önəmli hadisələr baş vermişdir. Yaxın ildə Trans-Adriatik qaz kəməri layihəsinə start verilmişdir. Bu tarixi projekt olacaqdır. Keçən il Türkiyə ilə AR arasında TANAP layihəsinin təsdiqlənməsi artıq bu şəraiti yaratdı və bütün qapılar açılmışdır. Bu gün Azərbaycanın təbii ehtiyatının Avropa və dünya bazarına çıxarılması üçün yeni şəraitlər yaranır. Həmçinin, Trans-Adriatik boru nəqliyyat kəməri - TAP tarixi projekt olacaqdır və Azərbaycanın şərait

verəcəkdir ki, onilliklər bundan sonra da öz təbii qaz ehtiyatını təhlükəsiz yollarla dünya və Avropa bazarına çıxarsın. Məlum olduğu kimi, bu yaxında "Şahdəniz-2" layihəsinin fəaliyyəti ilə bağlı qaz kontraktı da imzalanmışdır. Bu ölkəmizə ixracat istiqamətlərimiz artıq müəyən etməyə şərait verir. Bildiyiniz kimi, bu proyektlər Azərbaycan xalqına bundan sonra ən azı 100 il xidmət edəcəkdir. Bunlar ölkəmizin gələcək inkişafını proqnozlaşdırmağa və bölgədə gedən hadisələri düzgün təhlil etməyə və düzgün qərarlar qəbul etməyə şərait verəcəkdir. 1996-cı ildə "Şahdəniz" qaz yatağı ilə bağlı saziş imzalanmış, sonra 1999-cu ildə Xəzər dənizini Gürcüstan Respublikasının Qara dəniz sahilləri ilə birləşdirən ilk boru nəqliyyatikəməri inşa olunmuşdur. Daha sonra - 2006-cı ildə Xəzər dənizini Aralıq dənizi və beynəlxalq bazarlarla birləşdirən Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas neft ixracat boru nəqliyyatikəməri, 2007-ci ildə isə Cənub qaz boru nəqliyyatikəməri inşa olunmuşdur.

2011-ci ildə Azərbaycan ilə Aİ arasında strateji enerji əməkdaşlığına dair memorandum imzalanmışdır. Bu da öz növbəsində ölkəmizin enerji strategiyasının həyata keçirilməsinə və Avropa istiqamətində enerji təchizatının şaxələndirilməsinə yardım etmişdir. Ötən il Türkiyə ilə Trans-Anadolu boru nəqliyyatikəməri - TANAP-a dair tarixi saziş imzalanmışdır. Bu il isə TAP layihəsi əsas ixracat marşrutu seçilmişdi. Bu projekt regionalalın və Avropanın enerji xəritəsini dəyişdirəcəkdir. Azərbaycanınqaz ehtiyatı bu sərvəti gözləməkdə olan bazarlara nəql ediləcəkdir.

«Şahdəniz-2», TANAP və TAP dünyanın ən iri enerji proyektlərindəndir. Projektyə 45 mlrd. dollar məbləğində investisiya vəsaitləri cəlb ediləcək, marşrut boyu yerləşən ölkədə 30 mindən çox yeni iş yeri yaradılacaqdır. Transregionalal proyektlər ölkəmizin uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin edəcəkdir. Azərbaycanınenerji siyasəti iqtisadiyatımızın transformasiyasına və şaxələnməsinə şərait yaratmışdır. Suverenliyimizi bərpa etdiyimiz dövrdə özəl sahədəki ümumi daxili məhsul sıfır %-ə bərabər idi. Bu gün isə özəl sahə iqtisadiyatımızın 85 %-ini təşkil edir. İşsizlik səviyyəsi 4,8 %-ə endirmişdir. Yoxsulluq səviyyəsi 5,5 %-ə aşağı düşmüşdür. Bizim ölkəxaricindəki borcumuz ümumi daxili məhsulun sadəcə 8 %-ini

təşkil edir. Nəhayət, maliyyə vəziyyəti sabitdir və biz iqtisadiyatımızın 55 %-ini təşkil edən qeyri-neft sahəsinə yatırımlar olmaqdayıq.

TANAP layihəsinin reallaşması Aİ ölkələrinin enerji ilə təchizatının şaxələnməsi və bu quruma daxil olan ölkələrin enerji təhlükəsizliyinin təmin eməsi baxımından vacib əhəmiyyət kəsb edir. TANAP xətti ilə qaz nəqlinə 2018-ci ildən başlanılacaqdır. I mərhələdə ildə 16 mlrd. kub metr qaz nəqli nəzərdə tutulsa da, qaz nəqlinin həcmi sonradan 24 mlrd. kub metrə, daha sonra isə 31 mlrd. kub metrə çatması nəzərdə tutulur. 2015-ci ilin 17 martında Türkiyənin Qars şəhərində Trans-Anadolu boru nəqliyyat kəmərinin (TANAP) təməlqoyma mərasimi keçirilib. Bu xəttlə AR qazı Avropaya nəql olunacaq. TANAP-ın da daxil olduğu Cənub Qaz Koridorunun reallaşmasına 45 mlrd. dollar vəsait qoyulacaq. Uzunluğu 1850 kilometr olan TANAP qaz xətti 2020-ci ildən etibarən Trans-Adriatik Təbii Qaz Boru nəqliyyatı Xəttinə (TAP) bağlanacaq və Güney Qafqaz Boru nəqliyyatı Xətti vasitəsilə alacağı qazı Yunanıstan, Albaniya və İtaliya üzərindən digər Avropa ölkələrinə çatdıracaq.

Mövcud durumda AR istər Türkiyənin təxminən 50 mlrd. kubometrlik təbii qaz ehtiyacının bir hissəsinin ödənilməsi, istərsə də Aİna üzv ölkələrin təbii qaz tədarükünün həll eməsi baxımından vacib bir proyekt imzalamışdır. Bu proyekt çərçivəsində Xəzər dənizində ən qabaqcıl sualtı hasil olunması texnologiyasının tətbiqi ilə AR-dən Avropaya qədər 6 ölkəni birləşdirəcək təxminən 3500 kilometr uzunluqunda boru nəqliyyat kəmərləri sisteminin konstruksiya edilişi və istismarı gerçəkləşəcəkdir. 2013-cü il dekabrın 17-də “Yeni Əsirin yeni muqaviləsi” adlandırılan “Şahdəniz-2” layihəsi üzrə saziş imzalandı. “Şahdəniz-2” layihəsi AR və Gürcüstan Respublikası ərazisi boyunca Güney Qafqazın boru nəqliyyat kəmərinin genişlənməsinə xidmət olmaqla TANAP və TAP qaz boru nəqliyyat kəmərlərinin konstruksiya edilişi ilə bağlı planın reallaşmasına şərait verəcək, Avropaya yeni qaz koridoru açacaqdır.

Qaz kəmərləri və onun perspektivdə keçəcəyi ölkələr bunlardır: Azərbaycan:

1. Cənub Qafqaz Boru nəqliyyatı Kəməri: AR-Gürcüstan Respublikası (Türkiyə sərhəddinə qədər);
2. Trans-Anadolu Boru nəqliyyatı Kəməri (TANAP): Türkiyə boyu (Yunanistan sərhəddinə qədər);
3. Trans-Adriatik Boru nəqliyyatı Kəməri (TAP): Yunanistan-Albaniya-İtaliya;
4. TAP-ın perspektiv Şərq qolu (istiqlaməti): Türkiyə-Bolqarıstan-Rumınyaya-Serbiya-Macarıstan-Avstriya. Uzun qolu hesab edilir.
5. TAP-ın perspektiv qərb qolu (istiqlaməti): Albaniya-Monteneqro-Bosniya və Hersoqovina-Xorvatiya-Sloveniya. Dənizqırağı qısa qol hesab edilir.
6. TAP-ın perspektiv orta qolu (istiqlaməti): Yunanistan-Bolqarıstan. ən qısa qolu hesab edilir.

Bu projelərin işlənilməsində Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin artan iştirak payı da rəğbət edilməlidir.

Cədvəl 31.

Şəhdəniz-2 layihəsinin tərəfdaşı

Şirkət	Ölkə	Payı(%-lə)
BP	Böyük Britaniya	28,8
ARDNŞ	AR	16,7
Statoil	Norveç	15,5
Total	Fransa	10
Lukoil	Rusiya	10
NİCO	İran	10
TPAO	Türkiyə	9

Mənbə: “HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ” beynəlxalq elektron kitabxana
<http://lib.aliyevheritage.org>

“Şahdəniz-2” layihəsində tərəfdaşı cədvəldə göstərilən hissəə sahibdir. TANAP kəmərinə ARDNŞ (operator)-68%, BOTAŞ – 20% və BP – 12%, TAP kəmərinə isə ARDNŞ – 20%, BP – 20%, “Statoil” – 20%, “Fluxys” – 16%, “Total” – 10%, E.ON – 9% və “Axpo” – 5 % hissəə sahibdirlər.

“Şahdəniz” layihəsinin səhmdarı BP (operator – 25,5 %), Statoyl (25,5 %), ARDNŞ (10 %), LUKOYL (10 %), NİKO (10 %), Total (10 %) və TPAO (9 %) şirkətləridir. BP-nin 2013-cü il üçün yaydığı hesabatı əsasən, “Şahdəniz” layihəsinin I mərhələsi üzrə fəaliyyətə 143 milliyon dollar, əməliyyat məsiriyyətlərinə isə 1 mlrd. 364 milliyon dollar əsaslı vəsait xərclənmişdir. Bütövlükdə isə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 222 milliyon və 2 mlrd. 191 milliyon dollar olmuşdur.

Azərbaycanın strategiyası son ildə kəşf edilmiş yataqın, habelə ölkəmizin qaz potensialını yenə də artıracaq bir neçə kəşfiyyat layihəsinin işlənilməsinə nəzərdə tutur. Bugünkü tərəfdaşlıq münasibətlər digər bazarlara da Azərbaycanın işlənilməkdə olan böyük qaz ehtiyatı ilə asanlıqla əlaqə yaratmaq üçün nadir şəraitlər vəd edir.

«Mərhələ-2» çərçivəsində işlənilməsi planlaşdırılan «Şahdəniz»in əlavə ehtiyatından, bu yaxında Xəzərdə kəşf edilmiş «Abşeron» və «Ümid» yataqının, «Azəri-Çıraq-Günəşli» yataqlar blokundakı dərin qaz ehtiyatının, olduqca perspektivli «Şəfəq-Asiman», «Babək», «Zəfər-Məşəl» və başqa strukturun potensialından tam istifadə ediləcəkdir.

Azərbaycan tarixən, eləcə də hal-mövcud durumda regionalalın öndər ölkəsi, regionalal güc mərkəzidir. Güney Qafqaz regionalalı iqtisadiyatının 80%-i Azərbaycan Respublikasında təmərküzləşmişdir. Suverenliyinin ötən illərində həyata keçirdiyi uğurlu neft strategiyası, bir sıra global enerji projektivlərinin təşəbbüskarı və fəal iştirakçısı kimi beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazanmış AR artıq özünü zəngin qaz ölkəsi kimi də təqdim edə bilmişdir. Təsədüfi deyil ki, son illər “mavi yanacaq” getdikcə artmaqda olan zərurətinin ödənilməsinə çalışan Avropa və bir sıra dünya ölkələri əsas qaz təchizatçısı kimi məhz Azərbaycana ümid bəsləyirlər. Bu isə ölkəmizə qaz ehtiyatını dünya bazarına çıxarmaq üçün diversifikasiya edilmiş ixracat marşrutunun yaradılmasına yol açır.

2.3. Azərbaycanın xammal enerji daşıyıcılarının hazır məhsul istehsalına keçirilməsi yolları

Azərbaycan Respublikasında yanacaq-enerji kompleksinin modernləşdirilməsi sahəsində vacib proqram sənədlərindən biri Azərbaycanın Prezidenti cənab İham Əliyevin 2005-ci il fevralın 14-də imzaladığı “Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Hökumət Proqramı”dır. Proqram Azərbaycanın iqtisadiyatında və sosial həyatında müstəsna əhəmiyyətə mövcud olan yanacaq-enerji kompleksinin yenə də inkişaf etdirilməsi, əhalinin və iqtisadiyatın enerji ehtiyatı ilə təminatının yaxşılaşması və enerji daşıyıcıdan istifadənin səmərəsinin artırılması qayəsi ilə qəbul edilib. Hökumət Proqramının qayəsi qarşıdakı on ildə Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksini inkişaf etdirməklə, əhalinin və iqtisadiyatın elektrik enerjisinə, qaza və digər enerji daşıyıcısına olan zərurətinin daha geniş ödənilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Strateji məhsul olan neft-qaz ehtiyatının istənilən ölkənin həyatında rolu vacibdir. Neft vacib istehsal, iqtisadi-maliyyə resursu muasir zaman olmaqla sənaye potensialını və iqtisadiyatı hərəkətə gətirən, ölkənin hərbi qüdrətini tərənnüm edən əsas komponentdir. Əsaslı olaraq bu resursa istinadən bəşər cəmiyyəti özünü lazimi enerji, nəqliyat sistemi ilə təmin etmiş olur. Enerji ehtiyatını hökumət, müəssisə və insanlar reallaşdırmaqla qarşılıqlı ödəmələri reallaşdırır və Yekunda ölkənin maliyyə və iqtisadi həyatında geniş iştirak edirlər. Neftin sosial gücü, onun şəhər yaratma və aqlomerasiya effekti də vacibdir. Bütün bunlarla yanaşı, neft-qaz ehtiyatı differensial formada iqtisadiyatın bütün sahələrində və cəmiyyət üzvləri tərəfindən istehlak olunur. Obrazlı desək neft-qaz kompleksi iqtisadiyatın investisiya istiliyini təmin edən ən güclü və rahat sahəsi funksiyası rolunu yerinə yetirir.

Azərbaycan Respublikasında neft və qaz hasilatı başlayandan bəri cəmi 1,827 mlrd.tonn karbohidrogen çıxarılmışdır ki, bunun da 1,374 mlrd. tonu neft və qaz kondensatının payına düşür. Dənizdə 440 milyon tonn neft və 324 mlrd. kubometr təbii qaz, quruda isə 934 milyon tonn neft və 130 mlrd. kubometr təbii qaz hasil

edilib. Azərbaycanın dənizdə və qurudakı iri istehsalat birlikləri «Azneft», «Xəzərdənizneftqaz» və demək olar ki, bütün ərazini əhatə edən neft sənayesinin müəssisə və təşkilatı, suverenliyimiz əldə edildikdən sonra yeni yaradılmış Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturuna daxil olunmuşdur. Neft kontraktının əhatə dairəsi istisna olmaqla, kompleksin idarəetmə strukturunda bazar prinsiplərini məqbul edən ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir. Məhz Bu səbəbdən görünür ki, yanacaq kompleksinin bazar munasibətlərinə uyğun yenidən təşkilinə ehtiyac və zərurət daha aktual xarakter almışdır.

Strateji məhsul olan neft-qaz ehtiyatının istənilən ölkənin həyatında rolu vacibdir. Neft vacib istehsal, iqtisadi-maliyyə resursu muasir zaman olmaqla sənaye potensialını və iqtisadiyatı hərəkətə gətirən, ölkənin hərbi qüdrətini tərənnüm edən əsas komponentdir. Əsaslı olaraq bu resursa istinadən bəşər cəmiyyəti özünü lazimi enerji, nəqliyat sistemi ilə təmin etmiş olur. Enerji ehtiyatını hökumət, müəssisə və insanlar reallaşdırmaqla qarşılıqlı ödəmələri reallaşdırır və Yekunda ölkənin maliyyə və iqtisadi həyatında geniş iştirak edirlər.

Həmçinin Azərbaycan sənayesinin 70-80%-i neft və qazla bağlıdır. İqtisadiyatın canlanmasında sözsüz ki, neft-qaz sahəsindən əldə edilmiş mənfəətlərin rolu danılmazdır.

Cədvəl 32.

Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsul-də neft və qeyri-net sahəsi

	2000	2005	2010	2014	2015	2016
ÜMUMİ DAXILI MƏHSUL	4 718,1	12 522,5	42 465,0	59 014,1	54 380,0	60 393,6
Neft-qaz sahəsi	1 371,0	5 520,9	20 409,5	21 405,2	15 382,2	19 648,9
Qeyri-neft sahəsi	3 055,9	6 055,1	19 179,0	33 195,9	34 138,8	36 153,5

Mənbə: DSK (<http://www.stat.gov.az>)

32-ci cədvəldən də məlum olduğu kimi, suverenliyin ilk illərindən 2012-ci ilə kimi Ümumi Daxili Məhsulda Neft-qaz sahəsi üstünlük təşkil etmişdir. Həmçinin Azərbaycan sənayesində də neft və qazın çıxarılması böyük üstünlüyə mövcuddur.

Cədvəl 33.

Azərbaycan Respublikasında ümumi sənaye sektorlarının buraxılışı, milyonmanatla.

İFNT üzrə seksiyanın hərf işarəsi və adı		2005	2010	2014	2015
B	Mədəncixarma sənayesi	6012,8	20862,6	21981,0	16197,0
C	Emal sənayesi	3158,6	5746,3	8071,5	8359,3
D	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	480,8	1225,5	1824,4	1897,0
E	Su təchizatı, tullantının təmizlənməsi və emalı	63,0	154,7	233,4	234,9

Mənbə: DSK (<http://www.stat.gov.az>)

Araşdırmalar göstərir ki, Mədəncixarma sənayesi dövlət sənayesinin əsas hissəsi kimi qalır və bu pay olduqca yuxarıdır. Lakin AR neft və qazının təkə xammal olaraq ixracatı yox həmçinin ondan hazırlanan məhsulun da dünya bazarında özünə məxsus yer tutması üçün emal sənayesinin inkişaf etməsi lazımdır.

Cədvəl 34.

Sənaye istehsalının sahə sturukturı

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Mədəncixarma sənayesi	19,6	53,4	67,4	78,9	80,5	78,8	77,2	73	67,0
Emal sənayesi	59,4	31,3	25,9	15,9	14,3	15,3	16,5	20,2	24,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	19,2	13,6	5,7	4,6	4,7	5,3	5,6	6	7,7
Su təchizatı, tullantının təmizlənməsi və emalı	1,8	1,7	1,0	0,6	0,5	0,6	0,7	0,8	1,0

Mənbə: DSK (<http://www.stat.gov.az>)

Ölkə sənayesində mədəncıxarmanın payının azalması 2015-ci ildə daha çox görülür. Bunun əsas səbəbi kimi emal sənayesinin inkişafının olduqca artmasıdır. Belə ki, 2014-cü ildə emal sənayesi bütün sənayenin 20,2 %-ni təşkil edirdisə, 2015-ci ildə bu rəqəm 24,3 %-ə qalxmışdır.

Azərbaycanın emal sənayesinin inkişafı olduqca əhəmiyyətlidir. Bunun üçün hal-mövcud durumda fəaliyyət göstərən və inşası planlaşdıran və hal-mövcud durumda həyata keçirilən zavodun istehsalının yüksəlməsi və yuxarı texnoloji zərurətə cavab verə bilməsi zəruridir. Belə zavoddan bir neçəsini misal çəkək:

1. Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodu (keçmiş Yeni Bakı neftayırma zavodu, «Azərneftyanacaq» İstehsalat Birliyi, «Azərneftyanacaq» neft emalı zavodu) keçmiş SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin 1953-cü il 29 iyul tarixli əmri ilə yaradılmışdır. Yarandığı ilk gündən zavod Azərbaycanın yanacaq istehsalı sahəsində ən iri və qabaqcıl müəssisəyə transformasiya olunmuşdur. 50 ildən çox müddət ərzində Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunda 300 milliyon tonndan artıq neft emal olunmuş, yeni qurğular tikilmiş, muasir texnologiya tətbiq olunmuş, differensial növ neft məhsulu istehsal olunmuşdur. Mövcud durumda AR neftinin 24 çeşidindən 21-i Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunda emal olunur ki, bundan da öz növbəsində 15 adda neft məhsulu, o cümlədən sənişin avtomobil petrolləri, aviasiya kerosini, dizel yanacağı, mazut, neft koksu və s. istehsal olunur. Zavod Azərbaycanın neft məhsuluna olan zərurətətini tam ödəyir. Bundan əlavə, istehsal olunan neft məhsulunun 45%-i ölkəxaricindəki ölkəə ixracat edilir. 22 aprel 2004-cü ildə Azərbaycanın neft emalı sənayesinin flaqmanı olan "Azərneftyanacaq" NEZ-ə 50 illik yubileyi ilə əlaqədar və istehsal fəaliyyətində nail olduğu göstəriciləri nəzərə alaraq AR xalqının ümummıllı öndəri Heydər Əliyevin adı verilmişdir.

2. Qaz Emalı Zavodu AR Prezidentinin 2 may 2007-ci il 2142 sayılı Sərəncamı və "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin sturukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında" 24 yanvar 2003-cü il tarixli 844 nömrəli Fərmanına dəyişiklik və əlavələr eməsi haqqında 07 oklyabr 2009-cu il tarixli 164 nömrəli

Fərmanına uyğun olaraq ARDNŞ-in sturukturuna aid olunmuşdur. Qaz Emalı Zavodu 1958-ci ildə keçmiş Sovet İttifaqının "QİPROAZNEFT" institutu tərəfindən proyektlendirilmişdir. Zavodun əsas qayəsi hasil olunan təbii qazın, qaz kondennisatının, yüngül karbodehidrogenlərin geniş fraksiyasının qabaqcıl texnika və texnologiyalara əsaslanaraq rəqabətə davamlı şəkildə emalını təşkil etməkdir. Qaz Emalı Zavodu təbii qazın, qaz kondennisatının, yüngül karbodehidrogenlərin geniş fraksiyasının emalı, quru qaz, qaz petroli, texniki butan, texniki propan-butan qarışığı, ağır kondennisat məhsulunun və digər malın istehsalını reallaşdırır. Zavodun konstruksiya edilişinin I mərhələsi 1961-ci ildə başa çatmışdır. I mərhələdə 3 №li texnoloji sexin qazdan petrol ayıran qurğusu və 4 №li texnoloji sexin qaz kondennisatının emalı və qeyri-sabit qaz petrolun fraksiyalaşması qurğusu əsas istehsalata xidmət edən bütün yardımçı sahələrlə birlikdə istismara verilmişdir. 1963-cü ildə tikintinin II mərhələsində 2 №li texnoloji sexin qazdan petrol ayıran qurğusu, 1964-cü ildə isə 1 №li texnoloji sexin qazdan petrol ayıran qurğusu tikiək istismara buraxılmışdır. Zavodun ilkin projekt gücü il ərzində 4,5 mlrd. m³ təbii qazı emal etməyə şərait verirdi. 1986-cı ildə zavodun istehsal gücünün artırılması qayəsi ilə aparılmış rekonstruksiya işləri sayəsində illik emal gücü 6,5 mlrd. m³-ə çatmışdır. Rekonstruksiya layihəsi çərçivəsində zavod ərazisində yeraltı təbii qaz boru nəqliyyat kəmərləri estakada üzərinə çəkilmiş, yeraltı su kəmərləri yerüstü kəmərlərlə əvəz edilmiş, iki qaz dərəcə qovşağı tikilmişdir. 2003-2004-cü ildə Qaz Emalı Zavodunda hər biri iki xəttli olmaqla 2 ədəd zavoddan qazın "yuxarı təzyiqli çıxışı" və qazın "ümumi çıxışı" dərəcə qovşağı tikilib istifadəyə verilmişdir. 2009-cu ildə zavoddan qazın «ümumi çıxışı» qaz dərəcə birləşməsində əlavə bir xətt tikilib istifadəyə verilmişdir. Uzunmüddətli istismAzərbaycan Respublikasından sonra 1994-cü ildə qazdan petroli ayıran qurğudan 6 sayılı QBAQ-ın istismarı dayansa da, 2008-ci ildə qurğunun K-1 I pillə absorber aparatının əsaslı təmirindən sonra 5 sayılı QBAQ-ın sxeminə qoşulması sayəsində zavodun rekonstruksiyadan sonrakı emal gücünü bərpa olmaq mümkün olmuşdur. 2007-2009-cu ildə Qaz Emalı

Zavodunun 1-3 sayılı texnoloji sexlərinin 1, 2, 3, 4 və 5 sayılı QBAQ-1 əsaslı təmir olunmuş, 4 sayılı sexdə, əmtəə və aralıq əmtəə parkında böyük həcmli əsaslı təmir işləri aparılmışdır.

3. Neft-Qaz emalı və Neft-kimya kompleksi. istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşması və çeşidinin genişləndirilməsi məsələlərinin həll eməsinə köklü və kompleks yanaşma zərurəti yaranmışdır. AR Prezidentinin tapşırığına əsasən, hal-mövcud durumda ARDNŞ Bakı şəhəri yaxınlığında yeni Neft-Qaz emalı və Neft-kimya Kompleksinin (NQNK) yaradılmasına dair ilkin təkliflər işləyib hazırlayır. Neft-Qaz emalı və Neft-kimya Kompleksinin aşağıdakı əsas obyektədən ibarət olması nəzərdə tutulur:

- Qaz emalı zavodu
- Neft emalı zavodu
- Neft-kimya zavodu
- Enerji bloku

Yeni Neft-Qaz emalı və Neft-kimya Kompleksi layihəsinin həyata keçirilməsi sayəsində Azərbaycan mülki, sosial, infrostruktur və mədəniyyət təyinatlı tikinti sahəsində nəhəng nailiyyətlərlə yanaşı, neft emalı və neft-kimya sahəsində də dərin texniki və texnoloji irəliləyiş edəcək, çoxlu sayda ən yeni texnologiyalar əldə edəcək, və bir sıra növ məhsul və məmulatın idxalatından yaxa qurtarmağa şərait verən geniş çeşiddə yuxarı keyfiyyətli məhsullar istehsal etməyə başlayacaq. Muasir, yuxarı ixtisaslı mütəxəssisdən ibarət yeni kadr potensialı yaranacaq, yeni iş yerləri açılacaq, əhalinin məşğulluq sturukturu keyfiyyətcə yaxşılaşacaq.

4. Karbamid Zavodu. SOCAzərbaycanınKarbamid zavodu layihəsi AR Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli 3004 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulu ilə etibarlı təminatına dair Hökumət Proqramı” və AR Prezidentinin 26 dekabr 2014-cü il tarixli 964 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Hökumət Proqramı”na əsasən həyata keçirilir. Karbamid zavodunun təməli 2011-ci ildə

Azərbaycanın Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Projekt üzrə tikinti işlərinə 2014-cü ilin fevralından başlanmışdır. Zavodun konstruksiya edilişinin 2017-ci ilin sonunda yekunlaşması və zavodun 2018-ci il əvvəlində istismara verilməsi planlaşır. Ümumi ərazisi 39.27 ha olan Zavodun konstruksiya edilişi Sumqayıt şəhərində həyata keçrilir. Zavodun konstruksiya edilişi dövründə təxminən 2500-3500 nəfər işçi qüvvəsi cəlb olunmuşdur. Zavodun istismarı dövründə isə təxminən 300-350 nəfərin daimi iş yerləri ilə təmin eməsi gözlənilir. Zavod ammonyak, maye və dənəvər karbamid istehsalı sektorlAzərbaycan Respublikasından ibarət olacaqdır. Azot gübrələrinin istehsalı üçün əsas xammal qismində təbii qaz çıxış edəcəkdir. İstehsal üçün illik qaz sərfiyatının 435 milyon m³ (gündəlik 1.32 milyon m³) olması gözlənilir. Zavodda gündəlik 1200 metrik tonn ammonyak və 2000 metrik tonn karbamid istehsal ediləcəkdir. İstehsal edilən karbamid məhsulu (illik təxminən 650-660 min tonn) daxili zərurətəti ödəyəcək və izafi məhsul dəmir yolu vasitəsilə Türkiyəyə, habelə Qara Dəniz limanı vasitəsilə dünya bazarına ixracat olunacaqdır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN ENERJİ DAŞIYICILARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasında neft və qaz gəlirlərinin səmərəli istifadə edilməsi vəziyyəti.

Neft strategiyasının növbəti mərhələsində ölkənin neft yatağının ölkəxaricindəki şirkətlərlə müştərək işlənilməsindən əldə edilən neft mənfəətlərinin cəm edilərək səmərəli idarə eməsi, həmin vəsaitlərin öncül sektorlAzərbaycan Respublikasının inkişafına və sosial-iqtisadi baxımından vacib əhəmiyyət kəsb edən projətlərin həyata keçirilməsinə yönəlməsi təşkil edirdi. Bu məqsədlə AR Prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli Fərmanı ilə AR Hökumət Neft Fondu təsis olunmuşdur. Neft Fondunun nizamnaməsi AR Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Neft ilə zəngin olan ölkədə neft fondunun, suveren sərvət fondunun və yaxud digər bu kimi qurumun təsis eməsi bu hökumətdə neft sərvətlərinin nəsillər arasında bərabər bölgüsünə, onun səmərəli və məqsədyönlü şəkildə idarə eməsinə şərait yaradır.

Neft Fondunun yaradılması fəlsəfəsinin əsasını AR xalqına Tanrı tərəfindən bəxş edilmiş neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin eməsi təşkil edir. Neft Fondunun təsis eməsinin əsas qayəsiölkəmizin neft sərvətlərinin səmərəli və məqsədyönlü şəkildə idarə eməsinə şərait yaratmaqdan ibarətdir. Fondun əsas vəzifəsi AR vətəndaşının bu günki və gələcək nəsillərinin mənafeyi həyata keçməsi üçün neft və qaz ehtiyatının kəşifiyatı və işlənilməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Fondun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin olmaqdır.

2002-ci ilin ortasına kimi ölkəxaricindəki ölkəyə neft məhsulu satışından və muqavilə iştirakçılı ilə aparılmış digər əməliyyatdan Azərbaycanınpayına düşən mənfəət 580 milyon doldan artıq olmuşdur.Bu vəsaitin hamısı Dövlətin Neft Fondunda cəmləşmişdir. Neft və qaz mənfəətlərinin idarə olunması üzrə

uzunmuddətli strategiya 2005-2025-ci illəri əhatə edir və bu muddət ərzində həmin mənfəətdən istifadənin əsas prinsiplərini və ortamuddətli xərclər siyasətini müəyənləşdirir. Bu strategiya aşağıda göstərilən mənbəyinə uyğun olaraq neftin və qazın satışından Azərbaycanın Dövlətinin Neft Fondunda və hökumət budcəsində toplanan mənfəətlərin idarə eməsini nəzərdə tutur.

Cədvəl 35.

Dövlət neft fondunun mənfəətləri

İllər	2000	2005	2010	2014	2015
Mənfəətlər(milliyon)	248,2	660,1	13089	11626	10246

Mənbə: Hökumət Neft Fondu www.oilfund.az

2000-ci ildə 248,2 milyonmanat, 2005-ci ildə 660,1 milyonmanat, 2008-ci ildə 11864,7 milyonmanat, 2009-cu ildə 8176,7 milyonmanat, 2011-ci ildə 15628,3 milyonmanat, 2014-cü ildə 11626,9 milyonmanat, 2015-ci ilə 10246 milyonmanat kimi qeyd olunmuşdur. Mənfəətin azalması neft hasil olunmasının azalması ilə əlaqədardır.

1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın tanınmış neft şirkətləri ilə Xəzər dənizinin AR sahəsində "Azəri", "Çıraq" və "Günəslı" yatağının müştərək işlənilməsi və neft hasil olunmasının pay bölgüsü haqqında müqavilənin təsdiqlənməsi sonralar Azərbaycan Respublikasında yeni neft sazişlərinin təsdiqlənməsi üçün geniş yol açdı. Neft strategiyasının reallaşması sayəsində Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi, dünya birliyində etibarlı ölkə və etibarlı tərəfdaş kimi təqdim olunması təmin olundu. Ümummilli öndərimiz Heydər Əliyev artan neft mənfəətlərini ölkə iqtisadiyatına düzgün istiqamətləndirmək məqsədilə uzunmuddətli neft strategiyası proqramını hazırlamışdır. Uzunmuddətli inkişaf proqramı olaraq həyata keçirilən neft strategiyasının əsas məqsədini ölkənin daxili şəraitinin səfərbər olunması və zəngin neft ehtiyatından AR xalqının rifahı həyata keçməsi üçün səmərəli istifadə eməsi təşkil edir. Milli Neft Strategiyasının əsasını ölkəxaricindəki investisiya vəsaitlərinin və təcrübənin cəlb olunması, çoxvariantlı ixracat sisteminin yaradılması və əldə olunmuş mənfəətlərin səmərəli, şəffaf idarə eməsi və istifadə olunması təşkil edir.

Yaradıldığı gündən şəffaflıq Neft Fondunun fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biridir. Neft Fondu institusional cəhətdən və şəffaflığın təmin eməsi baxımından çox yuxarı səviyədə inkişaf edib, muasir standartlara cavab verən, beynalxalq səviyəli maliyyə təşkilatına çevrilib, Azərbaycanın beynalxalq meydanda nifuzunun artmasına xidmət edən bir sıra nailiyyətlər əldə edib.

ARDNF-nin Nizamnaməsinə görə, Fondun vəsaitləri strateji baxımından vacib infosturuktur obyektlərin konstruksiya edilişi və yenidən qurulmasına, eləcə də vacib ümummilli problemlərin həlli üçün istifadə oluna bilər. 2001-2009-cu ildə əsas diqqət həm neft sahəsinin, həm infosturuktur sektorla Azərbaycan Respublikasının, eləcə də ölkənin qeyri neft sahəsinin inkişafına yönəldilib. Mövcud durumda irriqasiya, nəqliyat sahəsində bir sıra vacib projelər maliyyələşir. Dövlətin Neft Fondunun əsas məqsədləri bunla Azərbaycanıdır:

- iqtisadiyata neqativ təsirlərin minimallaşması məqsədilə Fondun vəsait və aktivlərini xaricdə yerləşdirməklə müəyən dərəcədə "hollandiya sindromu" nun qarşısını almaq, vəsaitlərin gələcək nəsillər üçün toplanmasını təmin olmaq və ölkədə cari sosial-iqtisadi hadisələri dəstəkləmək.

Azərbaycanın Prezidenti cənab İlham Əliyevin 29 dekabr 2015-ci il tarixli Fərmanı ilə Hökumət Neft Fondunun 2016-cı il üçün budcəsi təsdiq edildi. Neft Fondunun təsdiq olunmuş budcəsinə uyğun olaraq, 2016-cı ildə Fondun mənfəətlərinin **6 711 564,1** min manat, xərclərinin isə **8 181 399,7** min manat təşkil etməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Hökumət Neft Fondunun 2016-cı il budcəsinin mənfəətlərinin aşağıdakı daxilolmalar hesabına formalaşması nəzərdə tutulur:

Cədvəl 36.

2016-cı il üçün mənfəətlərin mənbələri

S/S	Mənfəətlərin mənbələri	Mənfəətlərin məbləği (min manat)
1.	Azərbaycanın payına düşən karbodehidrogenlərin	6 094 053,0

	satışından əldə edilən xalis mənfəətlər (karbodehidrogenlərin nəql eməsi üzrə məsərəflər, bank, gömrük rəsmiləşməsi, suveren nəzarət (sörveyer), marketinq və sığorta xərcləri çıxılmaq şərti ilə, habelə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin sərmayedarlar və investorları, səhmdarı və ya tərəfdaşı olduğu proyektə onun investisiya vəsaitlərinə və ya iştirak payına düşən mənfəətlər istisna olmaqla)	
2.	Karbodehidrogen ehtiyatının işlənilməsi ilə əlaqədar sərmayedarlar və investorlar tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün ödənilən akrhesabı	2 100,0
3.	Neftin və qazın Azərbaycanın ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən mənfəətlər	12 600,0
4.	Dövlətin Neft Fondunun valyuta aktivlərinin yerləşdirməsindən və idarə olunmasından əldə edilən mənfəətlər	602 790,1
5.	Neft-qaz sazişlərinin təsdiqlənməsi və ya icrası ilə bağlı sərmayedarlar və investorlar tərəfindən ödənilən bonuslar	21,0
	Cəmi	6 711 564,1

Mənbə: Dövlətin Neft Fondu (<http://www.oilfund.az/>).

Azərbaycan Dövlətin Neft Fondu bildirir ki, 2015-ci il ərzində Neft Fondunun budcə mənfəətləri **10 246,6** milliyon manat, budcə xərcləri isə **11 813,9** milliyon manat təşkil etmişdir. 2015-ci il ərzində Hökumət Neft Fondunun neft və qaz sazişlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı mənfəətləri 9 741,1 milliyon manat, o cümlədən mənfəət neftinin və qazın satışından 9 683 milliyon manat, akrhesabı ödənişlər 1,5 milliyon manat, tranzit mənfəətləri 9,4 milliyon manat, ölkəxaricindəki sərmayedarlar və investorlar tərəfindən təhvil verilmiş aktivdən 0,1 milliyon manat təşkil etmişdir.

Fondun vəsaitinin idarə olunmasından əldə edilən mənfəətləri 494 milliyan manata bərabər olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun 2016-cı il budcəsinin xərcləri aşağıdakı məqsədə yönəldilir:

Cədvəl 37.

2016-cı il üçün xərclərin istiqamətləri

S/S	Xərclərin istiqamətləri	Xərclərin məbləği (min manat)
1.	Qaçqının və məcburi köçgünlərin sosial-məişət və məskunlaşma məsələləri ilə bağlı bəzi tədbirlərin maliyyələşməsi	90 000,0
2.	Azərbaycanın 2016-cı il hökumət budcəsinə transfert	6 000 000,0
3.	Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşməsi	70 000,0
4.	Bakı-Tiflis-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşməsi	137 621,7
5.	2007-2015-ci ildə AR gənclərinin ölkəxaricindəki ölkədə təhsili üzrə Hökumət Proqramının maliyyələşməsi	36 558,0
6.	Cənub Qaz Koridoru projelərində Azərbaycanın iştirak payının maliyyələşməsi	1 822 800,0
7.	AR Hökumət Neft Fondunun idarə eməsi ilə bağlı xərclər	24 420,0
	Cəmi	8 181 399,7

Mənbə: Dövlətin Neft Fondu (<http://www.oilfund.az/>).

Hesabat dövrü ərzində, Neft Fondunun 2014-cü il budcəsinin icrası çərçivəsində 10 388,0 milliyon manat vəsait hökumət budcəsinə transfert edilmisdir. Qaçqın və məcburi köçgün ailələrinin məskunlaşması və sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə 150,0 milliyon manat, Samur-Abseron suvarma sisteminin yenidən qurulmasına 90,0 milliyon manat vəsait ayrılmışdır. "Bakı-Tiflis-Qars yeni dəmir yolu" layihəsinin maliyyələşdirilməsinə Neft Fondundan 111,4 milliyon manat vəsait ayrılmışdır. 44 milliyon manat vəsait "2007-2015-ci ildə Azərbaycan gənclərinin ölkəxaricindəki ölkədə təhsili üzrə Hökumət Proqramı"nın maliyyələşməsinə yönəldilmişdir. "Cənub Qaz Koridoru" layihəsi üzrə isə 997 milliyon manat vəsait ayrılmışdır. 2015-ci il ərzində Neft Fondunun idarə eməsi ilə bağlı xərcləri 33,3 milliyon manat təşkil etmişdir.

Neft və qaz mənfəətlərinin idarə olunması üzrə strategiya AR Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 nömrəli Fərmanı

ilə təsdiq olunmuşdur. Strategiyanın girişində aşağıdakılar qeyd olunur:

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatlar sayəsində son illər ölkədə makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi əldə edilmiş, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri dərinləşmiş, sahibkarlığın inkişafı üçün münbit şərait yaranmışdır. Bütün istiqamətdə ardıcıl aparılan işlər ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına, o cümlədən əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına güclü təkan vermişdir. 1994-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən Milli Neft Strategiyasının reallaşması sayəsində AR neft və qaz yatağının inkişafı istiqamətində keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuş, ölkə iqtisadiyyatına küllü miqdarda investisiya cəlb edilmiş, Xəzər dənizinin karbodehidrogen ehtiyatının AR-dən keçməklə dünya bazarına nəqli sahəsində nailiyyətlər əldə edilmiş, 1999-cu ildən etibarən "Əsirin Muqaviləsi" üzrə mənfəət neftinin ixracatı sayəsində ölkəyə ölkəxaricindəki valyutanın davamlı daxil olması təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında karbodehidrogen ehtiyatının geniş miqyaslı istismarı ilə əlaqədar olaraq, bir tərəfdən, neft və qaz mənfəətlərinin 2008-ci ildən başlayaraq kəskin artması və digər tərəfdən, mövcud neft-qaz ehtiyatının nisbətən qısa müddətdə tükənmə ehtimalı, böyük həcmdə ölkəxaricindəki valyutanın

daxil olması şəraitində ölkədə bərqərar olan makroiqtisadi sabitliyin qorunması, mənfəətlərin bir hissəsinin gələcək nəsillər üçün saxlanması ilə yanaşı, ondan indiki nəslin rifahının yüksəlməsi üçün istifadə etməsi, qeyri-neft sahəsinin inkişafının stimullaşması və iqtisadiyatın tarazlı inkişafının təmin etməsi neft və qaz mənfəətlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyanın qəbul etməsi zərurətini gündəmə gətirmişdir. Neft və qaz mənfəətlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya 2005-2025-ci illəri əhatə edir və bu müddət ərzində həmin mənfəətdən istifadənin əsas prinsiplərini və ortamüddətli xərclər siyasətini müəyyənləşdirir. Bu strategiya aşağıda göstərilən mənbəyinə uyğun olaraq neftin və qazın satışından Azərbaycanın Hökumət Neft Fondunda və hökumət büdcəsində toplanan mənfəətlərin idarə etməsini nəzərdə tutur.

Uzunmüddətli dövr üçün Azərbaycanın neft və qaz mənfəətlərinin həcmi ölkənin təsdiq olunmuş neft və qaz ehtiyatının ehtimal olunan dəyərləri əsasında müəyyən edilir. Neft və qaz ehtiyatının həcmi Azəri-Çıraq-Günəslı, Şahdəniz yataqından, hasil olunmasının pay bölgüsü sazişlərində nəzərdə tutulmuş digər yataqdan, eləcə də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin və onun təsisçiliyi ilə yaradılmış müştərək müəssisələrin istismarı Azərbaycan Respublikasında olan yataqdan gözlənilən neft və qaz ehtiyatının dəyərlənməsi əsasında müəyyən edilir. Yeni yataqlar kəşif edildikcə Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatının həcmi ilə bağlı proqnozlar müəyyən olunur. Neftin və qazın dəyəri pessimist variantda (baza variantında nəzərdə tutulduğundan aşağı dəyərlə) proqnozlaşdırılır (baza variant - neftin və qazın müvafiq dövr üçün proqnozlaşdırılan dəyəridir). Neft və qaz mənfəətlərinin mənbələri aşağıdakılardır:

- a) hasil olunmasının pay bölgüsü sazişlərinə uyğun olaraq Azərbaycanın payına düşən mənfəət nefti və AR Hökumət Neft Fondunun qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər mənfəət mənbələri;
- b) hasil olunmasının pay bölgüsü sazişlərinə əsasən sərmayedarlar və investorlar tərəfindən hökumət büdcəsinə ödənilən mənfəət vergisi;

c) Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin neftin və qazın hasil olunması ilə bağlı vergi ödənişləri və hökumət budcəsinə digər ödənişlər;

ç) Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin təsisçisi olduğu neft və qaz hasil olunması ilə məşğul olan müştərək müəssisələrin hökumət budcəsinə vergi ödənişləri.

Neft və qaz mənfəətlərindən uzunmüddətli istifadə prinsipləri aşağıdakıdan ibarətdir:

-uzunmüddətli dövr üçün neft və qaz mənfəətləri hesabına xərclərin proqnozlaşması zamanı dəyişməz real xərclər prinsipi əsas götürülür və bu strategiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində nəzərdə tutulan xərclər üçün illik limit müəyən edilir;

- neft və qaz mənfəətlərindən daxilolmalar zirvə səviyyəsinə çatdıqda onun 25 %-dən az olmayan hissəsi yığma yönəldilir;

- neft və qaz mənfəətlərinin qəbul edilmiş xərcləmə qaydaı neft və qaz mənfəətlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində dəyişməz qalır və bu zaman dəyişməz real xərclər prinsipi əsasında proqnozlaşdırılan xərclər limitinə riayət olunur;

- ortamüddətli dövr ərzində xərclərin həcmi uzunmüddətli dövr üçün müəyən edilmiş limitlər nəzərə alınmaqla, qeyri-neft kəsiri (neft sahəsi nəzərə alınmadan ölkənin icmal budcəsinin mənfəətləri və xərcləri arasında fərq) əsasında müəyən edilir. Növbəti ilin xərcləri ilə əvvəlki ilin xərcləri arasında kəskin artıb-azalmalar arzuolunmaz hesab edilir və qeyri-neft kəsirinin kəskin dəyişməsinə yol verilmir;

- investisiya yönümlü xərclər hər il üçün tərtib olunan ortamüddətli Hökumət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində həyata keçrilir.

Mövcud durumda Azərbaycanın investisiyaya olan yuxarı zərurətatının ödənilməsi ilk dövrdə xərclərin artması ilə yanası qeyri-neft sahəsinin inkişafına və ölkənin əsasən neft və qaz mənfəətlərindən asılılığının zəifləməsinə şərait yaradacaqdır. Qeyri-neft sahəsinin uzunmüddətli dövr ərzində neft və qaz mənfəətləri hesabına inkişafı ölkənin ölkəxaricindəki borclara ehtiyacının azaldılmasına xidmət edəcəkdir.

Makroiqtisadi sabitliyin təmin eməsi və neft və qaz mənfəətləri hesabına nəzərdə tutulan prioritet xərclərin əlaqələndirilməsi ortamuddətli siyasət əsasında həyata keçirilir. Ortamuddətli dövr ərzində real xərclərin həcmi uzunmuddətli dövr üçün nəzərdə tutulmuş limitdən qırağlaşa bilər. Bu, qeyri-neft sahəsinin inkişafını sürətləndirməklə bərabər, ayrı-ayrı dövrdə inflyasiyanın artımına səbəb olsa da, illik real xərclər müəyən edilmiş qeyri-neft kəsinin limitini nəzərə almalıdır. Real xərclərin və qeyri-neft kəsinin illik həcmi uzunmuddətli dövr üçün nəzərdə tutulmuş limitə uyğun olaraq müəyən edilir. Qeyri-neft kəsinin həcmi dəyişdikdə bu dəyişikliyi zəruri edən konkret səbəblər göstərilir.

Neft və qaz mənfəətlərinin istifadə strategiyası makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması əsasında aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

- iqtisadiyatın qeyri-neft sahəsinin, regionalın, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı;
- infosturuktur sektorları Azərbaycan Respublikasının genişmiqyaslı inkişafı: - yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər sosial problemlərin həlli;
- iqtisadiyatın intellektual və texnologiya bazasının səviyyəsinin yüksəlməsinin stimullaşması;
- "insan kapitalı"nın inkişafı (yuxarı ixtisaslı kadrın hazırlanması (o cümlədən ölkəxaricindəki ölkədə), kadrın professionalıq səviyyəsinin artırılması);
- ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi;
- azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və məcburi köçgünlərin doğma yurdına qaytarılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Hər bir xalqın, hökumətin gələcək taleyini təkcə onun mövcud olduğu zəngin təbii sərvətlər deyil, həm də elmi-mədəni və intellektual şəraiti, bütün bunun dəfövgündə dayanan insan kapitalı müəyənləşdirilir. "Qara qızıl"dan əldə olunan mənfəətlərin milli intibaha xidmət etməsi məqsədilə iqtisadi prioritetlər ilk gündən düzgün müəyənləşdirilmişdir. Neft mənfəətlərindən düzgün istifadəni nəzərdə tutan uzunmuddətli strategiyanın hazırlanması vacib vəzifədən biri kimi müəyənləşmişdir. Neft-qaz sənayesində mənfəətlərin idarə olunması üzrə

uzunmuddətli strategiyanın işlənilib hazırlanması, Hökumət Neft Fondundan ayrılan vəsaitin səffaflığını qorumaq məqsədilə onun budcə xərcləri çərçivəsində ünvanlı istifadəsini təmin edən tədbirlərin görülməsi kimi vacib məsələlər də qarşıda duran əsas məqsəddəndir. Azərbaycanın karbodehidrogen ehtiyatının geniş miqyaslı istismarı ilə əlaqədar olaraq neft və qaz mənfəətlərinin 2008-ci ildən başlayaraq kəskin artması, habelə mövcud neft-qaz ehtiyatının gələcəkdə tükənmə ehtimalı, böyük həcmdə ölkəxaricindəki valyutanın daxil olması şəraitində ölkədə bərqərar olan makroiqtisadi sabitliyin qorunması, mənfəətlərin bir hissəsinin gələcək nəsillər üçün saxlanması ilə yanaşı, inkişafın stimullanması, iqtisadiyatın tarazlı inkişafının təmin etməsi neft və qaz mənfəətlərinin idarə olunması belə bir strategiyanın qəbul etməsini zərurətə çevirmişdir.

Təbii sərvətlərinin zənginliyinə rəğmən Azərbaycan bu gün daha çox qeyri-neft sahəsinə əsaslanan iqtisadi inkişaf modelini prioritet seçmişdir. Ölkəmizdə qeyri-neft sahəsinin inkişafı, sənaye müəssisələrinin yaradılması, Azərbaycanın xammal ixracat edən Azərbaycan Respublikasından elmtutumlu sənaye və informasiya texnologiyaları istehsalçısına münbit turizm regionalına çevrilməsi məqsədinin reallığa çevrilməsi üçün bütün şəraitlər səfərbərliyə alınmışdır. Sosial-iqtisadi modernləşmənin yeni keyfiyyət mərhələsinə uğurla transformasiya edən Azərbaycanın bütövlükdə regionalda nüfuzlu hökumətdən birinə çevrilməsi, ilk növbədə, elmi əsaslar üzərində irəli sürülmüş milli iqtisadi inkişaf modelinə əsaslanır. Bu da təsadüfi deyil ki, Güney Qafqaz geoiqtisadi regionalında cərəyan edən hadisələri diqqət mərkəzində saxlayan dünyanın aparıcı maliyyə-iqtisadi qurumu, o cümlədən nüfuzlu reyting agentlikləri hesabatında AR-i regionalda yuxarı investisiya cəlbediciliyinə və makroiqtisadi sabitliyə mövcud ölkə kimi səciyələndirirlər.

Əldə olunan uğurlar həm də regionalın sosial-iqtisadi inkişafı tədbirləri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Son 10 ildə regionalın inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən, 2004- 2008 və 2009-2013-cü illəri əhatə edən hökumət proqramı bölgədə kütləvi işsizlik problemini aradan qaldırmışdır. Həyata keçirilən regional inkişaf tədbirləri sayəsində 10 il ərzində qeyri-neft sahəsi 2,7 dəfə, ümumi daxil məhsul 3,4 dəfə, vergi

daxilolmaı 8 dəfə artmışdır. BVF hesablamasına görə, 2003-cü ildən Azərbaycan Respublikasında budcə mənfəətlərinin orta illik artımı 20-30 % etmişdir və bu da regionalda ən yuxarı göstəricidən sayılır. 2003-cü ildə Azərbaycanın hökumət budcəsi təxminən 1,5 mlrd. dollar civarında olduğu halda, mövcud durumda 25 mlrd. dollar təşkil edir. 2015-ci ildə hökumət budcəsinin mənfəətləri 2003-cü illə müqayisədə 16 dəfəyədək artmışdır.

Azərbaycan 2003-cü ildə adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsulun həcminə görə dünya sırasında 90-cı yerdə qərar tutmuşdu. Həmin vaxt Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan Ümumi Daxili Məhsul-in adambaşına düşən həcmi nominal ifadədə cəmi 873 manat (təqribən 1100 Amerika Birləşmiş Ştatları dolları) təşkil edirdisə, mövcud durumda bu rəqəm 8000 dollara yaxınlaşır. 2003-2014-cü illəri əhatə edən dövr ərzində ölkədə Ümumi Daxili Məhsul istehsalı ildə orta hesabla 13,6 % artıb və onun həcmi nominal ifadədə 57 mlrd. manata yüksəlib. Bu isə adambaşına Ümumi Daxili Məhsul-in həcmi nominal ifadədə 6200 manatı keçməsi deməkdir. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasında vacib makroiqtisadi göstəricidən olan strateji valyuta ehtiyatının həcmi 1,6 mlrd. Amerika Birləşmiş Ştatları dollarına yaxın idi. 2003-2014-cü illər ərzində ölkənin strateji valyuta ehtiyatı 11 ildə orta hesabla 30 dəfə artmışdır. 2015-ci ilin I yarısının yekunına görə ölkənin strateji valyuta ehtiyatı 54 mlrd. Amerika Birləşmiş Ştatları dollarına (AR Mərkəz Bankının və Dövlətin Neft Fondunun ehtiyatının cəmi) çatmışdır. Mövcud durumda strateji valyuta ehtiyatı 3 illik idxalatın və xidmətlərin miqyasında ən yaxşı göstəricidən sayılır.

Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatı mövcud durumda ölkə xaricindəki hökumət borcunu 10 dəfə üstələyir. Təkcə AR Mərkəz Bankının ehtiyatı 14 mlrd. Amerika Birləşmiş Ştatları dollarını keçmişdir və bu, bir il ərzində mal və xidmətlərin idxalatı üçün yetərlidir. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatının Ümumi Daxili Məhsul-ə nisbəti 70 %-ə yaxındır və bu da inkişaf etmiş hökumətlər içərisində ən yaxşı göstəricidən biridir. AR strateji valyuta ehtiyatının Ümumi Daxili Məhsul-ə nisbətində görə dünyada ilk 15 hökumət sırasındadır. Digər vacib göstərici isə

Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatının formalaşmasında neft səbəbinin rolunun getdikcə azalmasıdır. Qeyri-neft sahəsinin inkişafı sahəsində həyata keçirilən tədbirlər praktik nəticələr verməkdədir. Məsələn, 2016-cı ilin yanvar-iyun ayında qeyri-neft-qaz sahəsi üzrə budcəyə 3 mlrd. 251 milyon manat vəsait daxil olmuşdur ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 20 % çoxdur. Bu ilin I yarısında qeyri-neft sahəsinin 10 %lik artımı da, sübhəsiz, iqtisadiyatın şaxələndirilməsi tədbirlərinin səmərəliliyindən xəbər verir. İnsan potensialının formalaşması sahəsində əsas ağırlıq yükü məhz təhsil sisteminin üzərinə düşür. Burada söhbət təkcə ali təhsil sistemindən deyil, təhsilin bütün növlərindən gedir. Təhsil əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin, insan inkişafı indeksinin vacib səbəblərindən biri olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə hərtərəfli təsir göstərir. Məhz Bu səbəbdən görünür ki, cənab İlham Əliyev bildirir ki, bazar iqtisadiyatı şəraitində təhsilin səviyyəsinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməli, “qara qızıl”ın “insan qızıl”ına çevrilməsi strategiyası davam etdirilməlidir.

3.2. Azərbaycan Respublikasında enerji daşıyıcılarının nəqli istiqamətləri və perspektivləri

Xəzərin karbodehidrogen ehtiyatının dünya bazarına çatmasını nəzərdə tutan projətlərin reallaşması heç də asanlıqla başa gəlməyib, differensial beynəlxalq, regional və yerli geosiyasi marağın toqquşması ilə müşahidə olunmuşdur. Lakin Azərbaycanın tam suveren geosiyasi, geoiqtisadi və təhlükəsizlik siyasəti, prinsipial və qətiyyətli mövqesi Asiya ilə Avropanı birləşdirən böyük enerji nəqliyat projətlərinin həyata keçirilməsini mümkün etdi. Mövcud durumda, Bakı-Tiflis-Ceyhan, Bakı-Supsa, Bakı-Novarosiyski kimi illik gücü təxminən 70 milyon tonn təşkil edən üç neft kəməri, Bakı-Tiflis-Ərzurum, Bakı-Astara-İran və Bakı-Rusiya kimi illik gücü təxminən 30-40 mlrd. kub metr olan maye qaz kəmərlərinin mövcudluğu Azərbaycanın və tərəfdaşının enerji ixracatı sahəsindəki geoiqtisadi

risklərini, demək olar ki, sıfıra endirmişdir. Xəzər qazının Qara dənizin Gürcüstan Respublikası limanına qədər kəmərlərlə, sonra isə sıxılaraq tankerlərlə Rumıniyaya, oradan da Avropa Birliyi ölkələrinə ixracat olunması haqqında hökumətlərarası sazişin təsdiqlənməsi təkcə Azərbaycanındeyil, bütöv Xəzər hövzəsi ölkələrinin qaz ixracatı ilə bağlı risklərini ciddi şəkildə azaltmış və geoiqtisadi etibarlılığını artırmışdır. Buna əlavə olaraq “Şahdəniz 2” layihəsinin reallaşması ilə yeni kəmərlər-TANAP və TAP vasitəsilə böyük AR qazının Avropa bazarına çıxarılması perspektivi bu etibarlılığı yenə də sərtləndirmişdir.

Azərbaycan geosiyasi və geoiqtisadi baxımından həm də Avrasiyanın giriş qapısı, Şərq-Qərb nəqliyat-kommunikasiya və enerji dəhlizlərinin mərkəzi hökuməti sayılır. Rusiyadan yan keçməklə Avropa və Asiya ölkələri arasında bağlayıcı körpü rolunu icra edən Trans-Qafqaz nəqliyat-enerji koridoru (TRASEKA), strateji Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolu projelərinin təşəbbüskarı, hərəkətverici qüvvəsi və əsas təminatçısından biri məhz Azərbaycandır. Bundan başqa, Trans-Asiya nəqliyat koridorundə (Güney, Şərqi və Orta Asiya-İran- AR-Rusiya və əksinə, İranın Fars körfəzi vasitəsilə bu ölkələri Avropa ilə birləşdirən nəqliyat-kommunikasiya layihəsi) əsas bağlayıcı ölkədən biri kimi çıxış etməsi Azərbaycanınvacib tranzit əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. Dünyanın nəqliyat-kommunikasiya əlaqələrində həlledici bir vəsiləyə çevrilməsi Azərbaycanınson bir neçə ildə həm daxili, həm də regional və beynalxalq yol nəqliyat infrosturukturının, o cümlədən Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyat dəhlizləri çərçivəsində çoxsaylı tranzit sistemlərinin muasir zərurətə uyğun yenidən qurulmasına təkan vermişdir. 2013-cü ildə ölkədə yeni nəhəng Gəmiqayırma zavodu istifadəyə verilmiş, Xəzər donanması muasir gəmilər hesabına güclənmiş, yaxın bir neçə ildə isə yükötürmə gücü 20 milliyon tonna bərabər olan Beynaxalq Dəniz Ticarəti Limanının konstruksiya edilişinin başa çatması nəzərdə tutulmuşdur. Paralel olaraq Heydər Əliyev adına Beynaxalq Hava Limanında yenidənqurma işləri aparılmış, əlavə nəhəng terminallar istifadəyə verilmiş, regionalda 5 yeni aeroport tikilmişdir. Ölkənin dəmir yolu infrosturukturunun muasirləşdirilməsi istiqamətində muvafiq tədbirlər həyata keçirməyə başlamış, 2017-ci ildə isə Şərqlə Qərbi

birləşdirəcək Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolunun istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Görülən bütün işlərin başlıca qayəsi Azərbaycanın regionalalın tranzit mərkəzi statusunu sərtləndirməklə yanaşı, həm də onun nəqliyat-logistika mərkəzinə çevrilməsini təmin etməkdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Almaniya, Niderland, Böyük Britaniya, Çin, Güney Koreya, İran və digər ölkədə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da Nəqliyat Logistika Mərkəzinin yaradılacağı gün heç də uzaqda deyil.

Bununla belə, Avrasiyanın əsas tranzit ölkələrindən biri olaraq, Azərbaycan Şərq-Qərb ticarət, enerji-yanacaq və nəqliyat-kommunikasiya əlaqələrinin mərkəzində dayanır. Bu mövqe getdikcə güclənir və ən əsası isə dünyanın əsas qloballaşma və regionalal inteqrasiya mərkəzləri (Avropa Birliyi, AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI, Yaponiya, Çin, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri və b.) AR-i III minillikdə dünyanın həm alternativ enerji təminatçısından biri hesab edir, həm də onun əsas tranzit ölkə mövqelərinin güclənməsində maraqlı olduğunu nümayiş etdirir və bu işə ciddi səy göstərirlər. Azərbaycanın tranzit şəraiti artdıqca, planetar geosiyasi dəyəri də yüksəlir ki, bu da onun ölkəxaricindəki ölkələrlə geosiyasi tərəfdaşlığını şərtləndirən digər əsas səbəb sayılır. Azərbaycanın qlobal və regionalal geosiyasi çəkisini artıran ən başlıca səbəb onun suveren bir hökumət olaraq tam formalaşması, özünü təmin edən milli iqtisadiyata, maddi, mənəvi və insan ehtiyatına, milli-vətəndaş birliyinə, əhali tərəfindən dəstəklənən milli inkişaf kursuna, güclü ordu və müdafiə potensialına və s. zəruri təsisatlara mövcud olması və bütün bunlara söykənərək suveren daxili və ölkəxaricindəki siyasət yürütməsidir. Suverenlik əldə edildikdən sonrakı dövrdə milli hökumətin iqtisadi, hüquqi və ideoloji əsasının, idarəçilik mexanizminin, daxili və ölkəxaricindəki siyasət strategiyasının, təhlükəsizlik konsepsiyasının formalaşması və həyata keçirilməsi hadisə bir tərəfdən Ermənistanla hərbi qarşıdurma, digər tərəfdənsə Azərbaycanı istiqamətləndirmək, onu təsir altında saxlamaq istəyən daxili və ölkəxaricindəki güclərlə kəskin mübarizə şəraitində baş tutmuşdur. Prezident Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu, siyasi uzaqgörənliyi, böyük idarəçilik təcrübəsi sayəsində 1993-2003-cü illəri əhatə edən I

on il ərzində bütün milli ehtiyatı vahid məqsəd uğrunda səfərbər olmaq və Azərbaycanın hökumət suverenliyini qoruyub saxlamaq, onu sabit inkişaf yoluna çıxarmaq, milli iradəyə əsaslanan suveren iştirakçi kimi beynəlxalq aləmlə sıx inteqrasiyasını təmin olmaq mümkün olmuşdur. Həm də ki, etiraf olunmalıdır ki, hər bir hökumət ilkin mərhələdə ölkəxaricindəki təhlükədən qorunmaq sahəsində özünü müdafiə sistemini dərhal formalaşdırma bilmir, differensial təyziq və təhdidə qarşı sınaq görmək məcburiyyətində qalır. Bu mənada Azərbaycan daha uğurlu siyasət həyata keçirərək, suverenliyinin ilk dövründə ayrı-ayrı güc mərkəzləri arasında balans yaratmağa, minimum güzəstlər hesabına maksimum dividendlər əldə etməyə, prinsiplial məsələdə öz mövqesini qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə nail olmuşdur. Yekunda hökumət həm özünün neft strategiyasını uğurla reallaşdırmağı bacarmış, həm də gələcək sürətli inkişafının sərt bazasını yaratmışdır. 2003-2013-cü illəri əhatə edən II onillikdə AR oturuşmuş liberal iqtisadiyata və böyük maliyyə ehtiyatına, güclü orduya mövcud, özünü tam təmin edən, sözünü cəsarətlə deyən, mövqesinə və rəyinə hörmətlə yanaşılan və milli maraqlara əsaslanaraq tam suveren siyasət yürüdən ölkəyə çevrilmişdir. Məhz Bu səbəbdən görünür ki, bu gün AR ciddi geosiyasi factor kimi postsovet regionalının, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Güney Qafqazın muasir geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji xarakteristikasının müəyənləşməsinə vacib təsir göstərir, habelə BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İKT-nin fəal üzvü olaraq, eyni zamanda dünyanın güc mərkəzləri ilə yaxından əməkdaşlıq edərək global siyasətdə özünün iştirak şəraitini getdikcə genişləndirir.

Cədvəl 38.

Azərbaycanın neft-qaz ixracat kəmərləri

	Marşrutlar	Uzunluğu, km.	İl ərzində buraxılış qabiliyyəti	Dəyəri (mlrd. dollar)	Məhsul	Statusu
1.	Bakı-Batumi (1986-istism Azərbaycan Respublikasından	867	4,8 milyon tonn	0,2	neft	Yoxdur

	çıxarılıb)					
2.	Bakı-Suppsa (Qərb marşrutu)	850 AR- 447 Gürcüstan Respublikası-403	5,7 milyon tonn	0,6	neft	Tam gücü ilə işləyir
3.	Bakı-Novorosiyski (Şimal marşrutu)	1347 AR- 231 Rusiya-1116	6,1 milyon tonn	1,3	neft	Fasilələrlə işləyir
4.	Bakı-TiflisCeyhan (BTC)	1770 AR- 443 Gürcüstan Respublikası-250 Türkiyə-1077	30 milyon tonn	5,0	neft	Tam gücü ilə işləyir
5.	Bakı-Tiflis-Ərzurum (BTƏ)	985 AR- 443 Gürcüstan Respublikası-250 Türkiyə-292	7 mlrd. m 3	4,0	Qaz	Tam gücü ilə işləyir
6.	Güney Qafqaz Boru nəqliyyatıKəməri (CQBK)	693 AR- 443 Gürcüstan Respublikası-250	5 mlrd. m 3	1,3	Qaz	Tam gücü ilə işləyir
7.	TANAP	2000	16 mlrd. m 3	7,0	Qaz	Perspektivdə
8.	TAP	870	60 mlrd. m 3	45	Qaz	Perspektivdə

Mənbə: Azərbaycan dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində: monoqrafiya, M.Q.Məmmədov, Bakı-2016.

Azərbaycan Cənubi Qafqaz və keçmiş postsovet regionalında ümumi iqtisadi potensialına görə də ölkəxaricindəki aləmin diqqətini çəkir. Mövcud durumda Güney Qafqazda, Avrasiya regionalında və dünyada Azərbaycanın mövcud və perspektiv geo-iqtisadi potensialı - iqtisadi inkişaf ehtiyatı, mövcud olduğu maddi və insan ehtiyatı, bu sahədə ölkə rəhbərliyinin yürütdüyü pragmatik siyasət yuxarı dəyərlənir. Cəmi 9 milliyondan bir az çox əhalisi olmasına baxmayaraq, zəngin təbii, xüsusən enerji və karbodehidrogen ehtiyatına, əlverişli iqlim və münbit torpaga, turizm şəraitinə, kənd təsərrüfatı və sənaye infosturukturuna və işlək əhaliyə mövcud

olması onun iqtisadi perspektivlərini xüsusi cəlbəedici edir. Mütəxəssislərin fikrinə görə, regional ölkələri içərisində öz geosiyasətini və geoiqtisadiyatını, beynəlxalq əlaqələrini, reallaşdırdığı daxili və ölkəxaricindəki projəkləri və s. Xəzər dənizinin karbodehidrogen məhsulunun istehsalı və satışı ilə ən sıx əlaqələndirən ölkə məhz Azərbaycandır. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsasında da məhz ölkəxaricindəki şirkətlərlə Xəzər dənizində müştərək kəşif və istehsal etdiyi neft-qaz ehtiyatının sərbəst istifadəsi səbəbi dayanır. Bu strateji məhsul ölkənin dinamik daxili iqtisadi, sosial və mənəvi inkişafını şərtləndirməklə bərabər, həm də onu dünya geosiyasətində, xüsusən Avropa enerji sahəsində vacib bir səbəbə çevirmiş və geoiqtisadi tərəfdaşlıq dəyərini yüksəltmişdir. Mövcud durumda ölkənin təsdiq olunmuş karbodehidrogen ehtiyatı 4.6 mlrd. tonn şərti yanacaq təşkil edir. Bunun 2 mlrd. tonnu neft, 2,6 trln. kub metri isə (ümumilikdə ehtimal edilən karbodehidrogen ehtiyatı isə 10 mlrd. tonn şərti yanacaq) təbii qaz təşkil edir. Təkcə “Şahdəniz” yatağının ehtiyatı 1,2 trln. kubometr, 2010-cu ildə kəşif olunmuş “Ümid” qaz yatağının ehtiyatı 250-300 mlrd. kubometr, 2011-ci ildə kəşif olunmuş “Abseron” yatağının ehtiyatı isə 350 mlrd. kub metrdən artıq qaz-kondensat miqdarında dəyərləndirilir. Suverenlik illərində neft sahəsinə 48 mlrd.dan çox Amerika Birləşmiş Ştatları dolı miqdarında ölkəxaricindəki investisiya vəsaitləri qoyulmuş, 61 yeni neft yatağı istismara verilmiş və yaxud yararlı vəziyyətə gətirilmişdir.

Hələ 2000-ci ilin öncəki illərində mütəxəssislər 2010-cu ildən etibarən Azərbaycanın Xəzərdə ildə təxminən 55 milyon tonn neft və 20 mlrd. kub metr qaz çıxarmaq şəraiti olacağını proqnozlaşdırırdılar. Dünya mütəxəssislərinin hesablamasına və proqnozlara görə, XXI Əsirdə AR dünyanın enerji məhsuluna artan zərurətatının nəzərə çarpacaq hissəsini (ildə təxminən 40-50 milyon tonn neft və 25-30 mlrd. kub metr qaz) verəcəkdir. Artıq 2006-cı ildə neft və qaz hasil olunmasının həcmi bu proqnozın əsassız olmadığını təsdiq etdi.

Ölkədə 53 milyon tonndan artıq neft, 29 mlrd. kub metrdən artıq isə təbii qaz istehsal olunmuşdur. Xəzər dənizində 2010-cu ildə ən çox neft və qaz Azərbaycanaməxsus milli sahədən çıxarılmışdır. Sonrakı ildə karbodehidrogen

ehtiyatın hasil olunmasına korrektələr edilmiş, mövcud zərurətə nəzərə alınaraq neft hasil olunması stabil olaraq 43-45 milyon tonn həcmində saxlanılmış, əsas diqqət isə qaz hasil olunması sahəsində yeni projeklərin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Yaxın bir neçə ildə “Sahdəniz -2” layihəsinin reallaşması sayəsində bu yataqdan hasil olunacaq qazın həcmnin 9 mlrd. kubometrədən 16 mlrd. kubometrə çatması planlaşır. “Abşeron” qaz yatağından isə ildə 5 mlrd. kubometr qaz hasil olunacağı gözlənilir. “Abşeron”, “Ümid” və digər perspektivli qaz yatağının ehtiyatını da nəzərə almaqla yaxın gələcəkdə Azərbaycan Respublikasında qaz hasil olunmasının həcmnin 45-50 mlrd. kubometrə çatacağı proqnozlaşır. Neft və qaz istehsalı üzrə həyata keçirilən transmilli projekte yaradılan şəraitə görə, ölkəxaricindəki partnyorlar bölgə ölkələri içərisində ən çox Azərbaycan və Qazaxıstandan razıdırlar və bu ölkələrin iqtisadi gələcəyinə də çox nikbin yanaşırlar. Mövcud durumda Qərb ölkələri və ABS Azərbaycanı özlərinin enerji sahəsində ən sabit və etibarlı tərəfdaşından biri kimi dəyərləndirərək, ona dünya enerji bazarına çıxmaq üçün lazım olan bütün köməkləri .Bütün bunlar Azərbaycanındunyada və regionalda transmilli geoiqtisadi dəyərini artırır və əlverişli tərəfdaşa çevirir.

Şimal istiqamətində çəkilən Bakı-Novarosiyski neft kəmərinin uzunluğu 1330 kilometrdir. Boru nəqliyyatı kəmərinin diametri 530 mm-dir. ARDNŞ kəmərin 231 km uzunluğunda olan Azərbaycan ərazisi ilə keçən hissəsinin operatorudur. Borunun neftlə doldurulmasına 1996-cı ilin oktyabrında başlanılmışdır. Kəmərin maksimum ötürmə qabiliyyəti gündə 105 min barreldir. Bakı-Novarosiyski neft kəmərinin 3 nasos stansiyası (Səngaçal, Sumqayıt və Siyəzən) var. Kəmərin ölçmə stansiyası Şirvanovkada yerləşir. Qərb İxrac Boru nəqliyyatı Kəməri Xəzərin AR sahəsində hasil edilən neftin Gürcüstan Respublikasından keçməklə dünya bazarına nəqlini reallaşdırır. Xam neft Gürcüstan Respublikasının Suppsa terminalında tankerə yüklənərək Bosfor boğazından keçməklə Avropa bazarına yola salınır. Uzunluğu 833 kilometr olan QİBK Səngaçal terminalından başlayaraq Gürcüstan Respublikası sahilindəki Suppsa terminalına qədər uzanır. Diametri 530 mm olan kəmərlər 1997-1998-ci illər ərzində tikilmişdir. Bu xətt üzrə borunun doldurulmasına 1998-ci ilin

dekabrında baslanmış və 1999-cu ilin martına qədər davam etmişdir. Suppsada ilk dəfə neft 1999-cu il aprelin 8-də gəmiə yüklənmişdir. QİBK obyektlərinə 3-ü AR-də, 3-ü Gürcüstan Respublikasında olmaqla 6 nasos stansiyası, 2 təyziqazaltma stansiyası (hər ikisi Gürcüstan Respublikasıdadır), 1 təyziq buraxma stansiyası (AR-də) aiddir. QİBK Suppsada 4 rezervuara mövcuddur. Rezervuarının ümumi həcmi 1 milyon barreldir. Muasir dövrdə Bakı-Novarosiyski kəməri vasitəsilə neftin ixracatı iqtisadi baxımından ölkəmiz üçün artıq səmərəli hesab oluna bilməzdi. Belə ki, Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəməri, eyni zamanda Bakı-Suppsa dəmir yolu Azərbaycan neftinin ixracat ehtiyacını artıqlaması ilə ödəyir. Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəməri eyni zamanda Türkmənistandan tankerlərlə daşınan neftin qərbə ixracatına şərait yaradır. Ümummillə öndərin neft strategiyasının tərkib hissələrindən biri də neft marşrutunun alternativliyinə nail olmaq idi. Neft marşrutunun alternativliyi

Azərbaycanın hər hansı bir hökumətdən iqtisadi asılılığına son qoymaqla yanaşı ölkəmizin milli mənafeyinə cavab verirdi. Bütün bu səbəbləri nəzərə alan ümummillə öndər Heydər Əliyev davamlı təyziqə baxmayaraq müdrək və uzaqgörən qərar qəbul etdi. 1996-cı ildə martın 8-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Əliyev və Gürcüstan Respublikası Prezidenti E.Şevardnadze Tiflisdə Bakı-Suppsa neft kəmərinin çəkilməsi barədə razılığa gəldilər. ABƏS, ARDNŞ və Gürcüstan Respublikası hökuməti arasında bağlanmış 3 tərəfli müqavilədə AR Azəri, Çıraq, Günəşli yataqdan çıxan ilkin AR neftinin daşınmasını Bakı-Suppsa neft kəməri vasitəsi ilə nəqlini nəzərdə tuturdu. Bakı-Suppsa neft kəməri ilə ilkin AR nefti 1999-cu il aprelin 17-də ixracat olunmağa başlanmışdır. Bu marşrutun ən böyük üstünlüyü Azərbaycan neftinin təmiz halda "Azəri light" markası ilə dünya bazarına çıxarılmasıdır. Həm də ki, kəmərin digər üstünlüyü neftin Suppsaya Novarosiyskiə nisbətən daha ucuz nəql olunmasıdır. Belə ki, neftin Novarosiyskiə nəqlinin tonnu 15,67 Suppsaya nəqli isə 13,14 ABS dolına basa mənfəət. Qərb istiqamətində uzanan Bakı-Suppsa neft kəmərinin uzunluğu 837 km, diametri 530 mm-dir. 1999-cu ildən 2005-ci ilin əvvəlinə kimi hər iki kəmərlə 48,7 milliyon tonn neft nəql edilib, dünya bazarına çıxarılmışdır. Hər iki kəmərin müsbət və neqativ cəhətlərinə baxmayaraq

Azərbaycanın ümumi milli öndəri H.Əliyev sonradan zaman göstərdiyi kimi müdrik və yeganə düzgün qərar qəbul edərək hər iki neft kəməri ilə neftin ixracatını lazım bildi.

Bununla belə Azərbaycanın mövcud olduğu neft potensialı ölkəmizə 2010-cu il üçün 45-50 mln tonn neft istehsal etməyi proqnozlaşdırırdı. Bu da neftin tam ixracatı üçün əsas ixracat boru nəqliyyat kəmərinin çəkilməsini zəruri edirdi. Ümumilikdə 2012-ci il ərzində Bakı-Tiflis-Ceyhan vasitəsilə 30 milliyon tonna yaxın neft ixracat olunub ki, bunun 3 milliyon tonnu Türkmənistan nefti olub. Bakı-Tiflis-Ceyhan layihəsinin iqtisadi səmərəliliyi Qazaxıstanın da marağına səbəb olub və Astana bu proyektə qoşulmağa səy göstərsə də, şimaldan müəyən maneələrlə qarşılaşıb. Bakı-Novarosiyski kəmərinin AR üçün səmərəsizliyinə dəlalət edən faktorlar Bakı-Novarosiyski kəməri vasitəsilə Qara Dənizə göndərilən neft burada “Azeri Light” markası ilə deyil “Urals” markası ilə satışa çıxarılırdı. Əslində Bakı-Novarosiyski kəməri Rusiyanın “Transneft” şirkətinin böyük neft kəmərləri şəbəkəsinin bir hissəsidir. Bakıdan uzanan kəmərlər Qroznıya, oradan Krasnodar, Krasnodar Azərbaycan Respublikasından isə Novarosiyskiyə gedir. Hər bir mənəqdə kəməre başqa mənbədən neft əlavə olunur. Bu tədbirlər kəmərin iqtisadi rentabelliğini artırmaq qayəsindədir, lakin Rusiyanın iqtisadi marağına cavab verir. Belə ki, “Urals” markalı neft “Azeri Light” markalı neftdən orta hesabla 3 dollar ucuzdur. Azərbaycanın Bakı-Novarosiyski kəməri vasitəsilə illik 5 milliyon tonn neft nəql etməli olduğunu nəzərə alsaq, bu, ölkəmiz üçün illik 15 milliyon ziyan deməkdir. Bir tonn neftin ötürülmə xərci isə 15.67 dollar təşkil edir. Yəni illik 5 milliyon tonn üçün AR 78 milliyon dollar ödəməli idi. Rusiya tərəfi müqavilənin ləğv olunma səbəbi kimi, Azərbaycanın illik 5 milliyon tonn deyil, cəmi 2 milliyon tonn neft nəql etdiyini, bunun isə Bakı-Novarosiyski kəmərinin iqtisadi səmərəsini aşağı saldığını bildirir. Faktik olaraq, AR 3 milliyon tonn az neft göndərməklə ümumilikdə 56 milliyon dollar qənaət edib. Ehtimal olmaq olar ki, AR bəkdən ötürülən neftin həcmi azaltmaqla Rusiya ilə “məcburi” əməkdaşlıqdan boyun qaçırmağa çalışırdı.

Azərbaycanın geosiyasi mövqesi və Rusiyanın ölkəmizə qarşı heç bir əlavə təzyiq vasitəsinin olmaması Bakının suveren şəkildə özü üçün iqtisadi səmərəsi olan projətləri seçməsinə şərait yaradır.

Bakı-Novorosiyski kəməri səmərəsiz edən digər faktor isə neftin Qara Dənizə nəql eməsilə bağlıdır. Belə ki, Qara Dənizdən neft daşıyan tankerlər Türkiyəni Avropadan ayıran Bosfor və DAzərbaycan Respublikasındanel boğazından keçməlidirlər. Bu boğazda isə ekoloji zərurətlərin yuxarı olması, sıxlıq, iri yük tutumlu tankerlərin keçmə şəraitinin məhdudluğu əlavə xərclər yaradır. Bu səbəbdən görünür ki, Azərbaycanın son illər neft və neft kimya sənayesini yenə də inkişaf etdirməsi ölkənin ixracatla yanası, istehsal üçün xam neft ehtiyacını artırır. Sumqayıtda kimya sənayesinin yenidən bərpa olunması, eyni zamanda Hökumət Neft Şirkətinin Türkiyədə iri neft-kimya müəssisəsinə sahib olması da bu sıradandır. Azərbaycanın Bakı-Novorosiyski kəmərinə qoşulmaması daha çox Rusiyanı əlavə mənfəətdən məhrum edəcək və kəmərin Bakı-Qroznı hissəsi istifadəsiz qalacaq.

Bakı-Novorosiysk məsələsində digər maraqlı məqam Qazaxıstan neftilə bağlıdır. Məlumdur ki, Azərbaycan Rusiyaya Qazaxıstandan Bakıya ixracat olunan neftin bu kəmərlə vasitəsilə ötürülməsini təklif etmiş, lakin Moskva razılaşmamışdı. Qazaxıstan özünün Tenqiz və Kasaqan yataqından hasil olunan neftin Bakı- Tiflis-Ceyhan neft kəmərilə nəqlini həyata keçirmək istəyir və illərdir bu projəkt üzərində çalışır. Projəktə əsasən Tenqiz və Kasaqan neftinin Avropaya nəqli üçün Eskene-Kurik neft kəmərinin çəkilişi və BTC-yə tankerlər vasitəsilə qoşulması nəzərdə tutulur. Projəktin 2013-cü ildə reallaşması gözlənilirdi, lakin müəyən səbəbdən yubanır. Bu projəktə əsasən BTC vasitəsilə illik 38 milliyon tonna yaxın Qazaxıstan neftinin ixracatı nəzərdə tutulur. Qazaxıstan neftinin BTC vasitəsilə ixracatı AR, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə üçün illik bir mlrd. doldan artıq tranzit mənfəətləri vəd edir. Təbii ki, bu projəkt Qazaxıstanın mərhələli şəkildə Rusiyanın təsirindən çıxmasına şərait yaradır. Moskva eyni zamanda böyük tranzit mənfəətlərindən məhrum olur. Odur ki, Qazaxıstan neftinin ixracatını öz ərazisindən həyata keçirilməsini təmin olmaq üçün Putin hələ 2010-cu ildə Qazaxıstandan Xəzər

dənizinin şimalı ilə neftin ixracatını həyata keçirən “Kaspiyskiy Truboprovodniy Konsorsium” şirkətinin texniki göstəricilərinin artırılması və neft ötürmə qabiliyyətinin illik 67 milyon tonna çatması barədə sərəncam imzalayıb.

Qeyd olunanı nəzərə alsaq, aydın olur ki, AR Rusiyanın cənubda neft tranziti sahəsində əsas rəqibinə çevrilib və ölkəmizin texniki şəraiti və “Bakı-Novarosiyski”-nin qaranlıq tərəfləri BTC-nin iqtisadi səmərəliliyi daha cəlbədicə olduğu üçün Türkmənistan və Qazaxıstan ixracatın AR vasitəsilə həyata keçirilməsinə üstünlük verirlər. Təbii ki, paralel olaraq Azərbaycanın siyasi təsir şəraiti artıq regionalal çərçivədən çıxaraq daha geniş müstəviyə keçir. Məlum olduğu kimi, bu yaxında “Şahdəniz” Konsorsiumu AR qazını Avropaya nəql edəcək proyekt kimi Trans-Adriatik Qaz Kəmərinə (Trans-Adriatik Pipeline (TAP)) seçib. Qeyd edək ki, TAP layihəsi Güney Qafqaz Qaz Kəmərinin (Bakı-Tiflis-Ərzurum) və Trans-Anadolu Qaz Kəmərinin (TANAP) davamı olub, “Şahdəniz-2” yatağındakı qazın Yunanistan və Albaniya vasitəsilə, Adriatik dənizi ilə İtaliyanın cənubuna, oradan da Qərbi Avropaya nəqlini nəzərdə tutur. Məlumatlara görə, AR qazının Avropaya çatmasında İtaliya heçdə son hədəf olmayacaq və “Şahdəniz” qazının bu ölkədən Avstriyaya, İsveçrəyə, Almaniyaya və digər ölkəyə çatması nəzərdə tutulub. Bundan əlavə, bu yaxında Brüsseldə Albaniya, Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya, Yunanistan, İtaliya, Monteneqro, Serbiya və Sloveniya Adriatika-İonika Şurasının XV toplantısının yekunu olaraq bəyannamə qəbul edərək, regionalal enerji projətləri arasında ilk növbədə TAP-a xüsusi dəstək verəcəklərini vəd ediblər. Bu baxımından, enerji ehtiyatının daşınması, nəqliyat infosturukturunun yaradılması və gücünün artırılması, Avropanın nəqliyat sisteminə və şəbəkəsinə inteqrasiyasını nəzərdə tutan projətlər, xüsusilə, TANAP və TAP projətləri, eləcə də, Aİ tərəfindən dəstəklənən Yunanistan-Bolqarıstan, Bolqarıstan-Rumıniya və Rumıniya-Macarıstan qaz şəbəkələrini birləşdirən projətlər də böyük əhəmiyyət daşıyır.

ARDNŞ-nin prezidenti Rövnəq Abdullayevin sözlərinə görə, Azərbaycanın qaz ehtiyatının getdikcə artması perspektivdə “mavi yanacaq”ın nəqli üçün yeni boru nəqliyyat kəmərlərinə ehtiyac yaradacaq. R.Abdullayev diqqətə çatdırıb ki, ilkin

olaraq, TAP layihəsi çərçivəsində Azərbaycandan Avropaya ildə 15 mlrd. kubometr qaz ötürüləcək. Azərbaycanı digər qaz yatağı da nəzərə alınaraq onu demək olar ki, gələcəkdə bizə yeni qaz ixracat kəmərləri lazım olacaq. Azərbaycanın zəngin qaz ehtiyatına mövcud olduğunu deyən R.Abdullayev əlavə edib ki, biz bu gün mövcud şəraiti nəzərə almaqla, "II qaz dalğasını" da aydın görürük. "Şahdəniz"dən əlavə, "Azəri-Çıraq-Günəşli"nin dərinisulu hissəsinin, "Abşeron", "Ümid" və "Şəfəq-Asiman" kimi yatağın işlənilməsi Azərbaycanın qaz ixracatını kəsgin şəkildə artıracaq.

TAP-ın potensial genişlənilməsi, eləcə də Bolqarıstan, Rumıniya və Macarıstan ərazisindən Avstriyaya doğru II marşrutun açılması ilə Avropaya qaz ixracat həcmlərinin artmasının da sahidi olacağıq. Hər iki kəmər marşrutunun inkişaf planı gələcəkdə qaz həcmlərinin artmasının əsasını təşkil edir. Bununla belə, AR "NABUCCO" qaz koridorunu gələcəkdə hasil olunacaq qaz həcmələri üçün təbii bazar kimi görür. Başqa sözlə, yeni təchizat mənbələrinin "Cənub qaz koridoru" ilə Avropa bazarına çıxışının TAP-la məhdudlaşmayacağı, onun hüdudından qırağda da davam edəcəyi gözlənilir. AR "Şahdəniz" in ardınca Avropanı əlavə qazla təmin edəcək digər projəkləri də inkişaf etdirmək əzmindədir. Son zamanlar "Abşeron" yatağında aparılan uğurlu kəşifiat işləri və ARDNŞ tərəfindən "Ümid" qaz yatağının kəşifi Xəzər dənizində aşkarlanmış yeni yatağın potensialını aydın göstərir. Bu kəşiflər 2020-ci illərin öncəki illərində əlavə qaz həcmələri ixracat olmaq şəraiti yaradır. Bu səbəbdən görünür ki, Azərbaycan gələcəkdə daha çox ixracat marşrutu lazım olacaq və TAP layihəsi ilə bağlı qərar həqiqətən də qarşılıqlı mənfəətə əsaslanan yanaşmanın zaman keçdikcə xəyaldan reallığa çevrilməsi deməkdir.

3.3. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişaf vəziyyəti və perspektivləri

Azərbaycan Respublikası coğrafi baxımından olduqca əlverişli mövqedə yerləşmiş və təbii ehtiyatlarla olduqca zəngin bir ölkədir. Sözsüz ki, təbiətin bizə bəxş etdiyi zəngin ehtiyatlar arasında neft və qazın yeri danılmazdır. Azərbaycan suverenlik əldə etdikdən sonra iqtisadiyatın dirçəlməsində və hökumətin dünya ölkələri və regionalda mövqesini sərtləndirməsində neft böyük rol oynamışdır. Lakin bir şey də məlumdur ki, neft tükənən təbii sərvətdir. Buna görə ölkəmizdə artıq qeyri-neft sahələri inkişaf etməyə başlamış, investisiya qoyuluşu artmağa başlamışdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının yalnız bir səbəb üzərində qurulması və iqtisadiyatın yalnız bir səbəbdən asılılığı məqsədəuyğun hal deyildir və böhran təhlükəsi yaradır. Bunun üçün iqtisadiyat çoxşahəli olmalıdır ki, iqtisadiyat bir o qədər də uğurlu və rəqabətə davamlı olsun. Qeyri-neft sahəsinin dinamik inkişafının təmin eməsi sayəsində ölkə iqtisadiyatında neft sahəsindən asılılıq azaldılmağa başlanmışdır. Şübhəsiz ki, qeyri-neft sahəsinin inkişafında neft sahəsindən əldə edilən mənfəətlərin hesabına iqtisadiyatın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin vacib rolu olmuşdur. İqtisadiyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sahəsinin inkişafına zəmin yaratmaq üçün inkişaf proqramı əsasında kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə, bu fəaliyyətlə məşğul olanlara güzəştli kreditlərin ayrılmasına, kənd təsərrüfatına subsidiyanın yönəlməsinə, ölkə ərazisində nəqliyat kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulmasına mlrd.larla dollar həcmində vəsait xərclənmişdir. Bütün bunlar iqtisadiyatın qeyri-neft sahəsində böyük canlanmaya səbəb olmuşdur. Mövcud durumda Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən qeyri-neft məhsulu, o cümlədən elektrik maşını və avadanlığı, onun hissələri, kimya sənayesi məhsulu, tikinti materialı, hazır toxuculuq məmulatı və s. differensial bölgəə ixracat edilir. Aydın sezildiyi kimi, keçid iqtisadiyatını uğurla başa çatdıran Azərbaycan qarşısında dayanan ən başlıca vəzifə öz təbii ehtiyatından məqsədli şəkildə istifadə edərək iqtisadiyatı əhəmiyyətli dərəcədə şaxələndirmək və onun neftdən asılılığını minimuma endirə bilməkdir. Bu strategiya

sayəsində ölkədə tikinti, turizm, kənd təsərrüfatı, nəqliyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektorları Azərbaycan Respublikasında davamlı artım tendensiyası davam edir.

Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2014-cü il Azərbaycan Respublikasında “Sənaye ili” elan edilmiş və bununla bağlı təsdiq edilmiş tədbirlər planının yerinə yetirilməsi qeyri-neft sahəsinin inkişafına yeni təkan vermişdir. 2017-ci ilin I rübündə Azərbaycan Respublikasında 14 mlrd. 276,5 milliyon manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki ilin eyni dövründəkindən 2,9 % çoxdur. Ölkə iqtisadiyatının diversifikasiyalaşması istiqamətində həyata keçirilmiş ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər qeyri-neft sənayesinin də sürətli tərəqqisinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar, heç şübhəsiz, ölkədə son ildə sənayeləşmə, yeni sənaye zonalarının yaradılması ilə bağlı görülmüş işlərin, məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsidir.

Cədvəl 39.

Neft-qaz və qeyri-neft sahəsinin ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL-də payı,

	2000	2001	2009	2010	2015	2016
ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL	4 718,1	5 315,6	35 601,5	42 465,0	54 380,0	60 393,6
Neft-qaz sahəsi üzrə (milliyon manatla)	1 371,0	1 668,2	16 065,5	20 409,5	15 382,2	19 648,9
Qeyri-neft sahəsi üzrə (milliyon manatla)	3 055,9	3 229,0	16 726,0	19 179,0	34 138,8	36 153,5

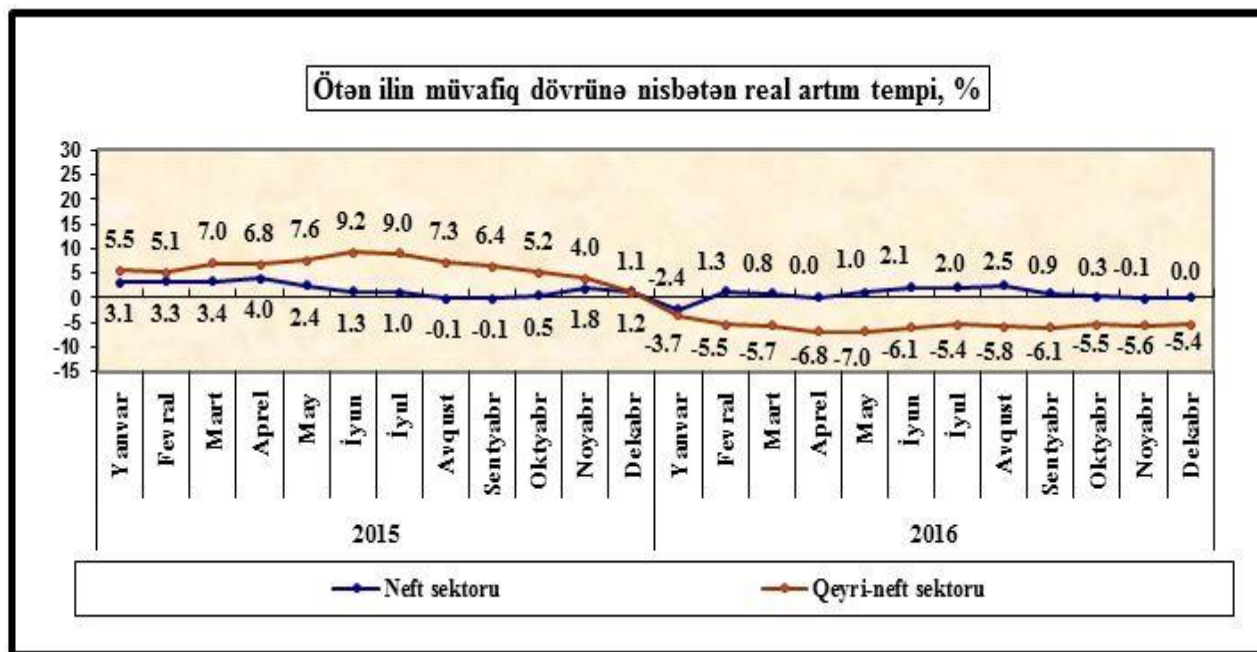
Mənbə: DSK (<http://www.stat.gov.az>)

39-cu cədvəldə Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsulunun, neft-qaz sahəsinin və qeyri-neft sahəsinin illər üzrə artım miqdarı və əvvəlki ilə nisbətən artım %-i verilmişdir. Qeyri-neft sahəsi üzrə ÜMUMI DAXILI MƏHSUL 2000-ci ildən 2016-cı ilədək 14 dəfə artaraq 1,371 mlrd. manatdan 19,648 mlrd. manat olmuşdur ki, bu da kifayət qədər yuxarı göstəricidir. Qeyri-neft sahəsi hər il orta hesabla 12% artmaqdadır və ən yuxarı göstərici isə 2008-ci ildə olmuşdur. Belə ki, 2007-ci ildə qeyri-neft sahəsi üzrə ÜMUMI DAXILI MƏHSUL 10,576 mlrd. olmuşdusa artıq 2008-ci ildə bu rəqəm 69% artaraq 15,197 mlrd. manat olmuşdur.

2016-cı ildə ÜMUMI DAXILI MƏHSUL real ifadədə 11% artmış və cari dəyərlərlə 60.0 mlrd. manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜMUMI DAXILI MƏHSUL-in həcmi 6223.8 manat (3899.9 AMERIKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI dolı) təşkil etmişdir.

Qrafik 1.

Ötən ilə nisbətə neft və qeyri-neft sahəsinin artım tempi

Mənbə: İqtisadiyat Nazirliyi (<http://www.economy.gov.az>)

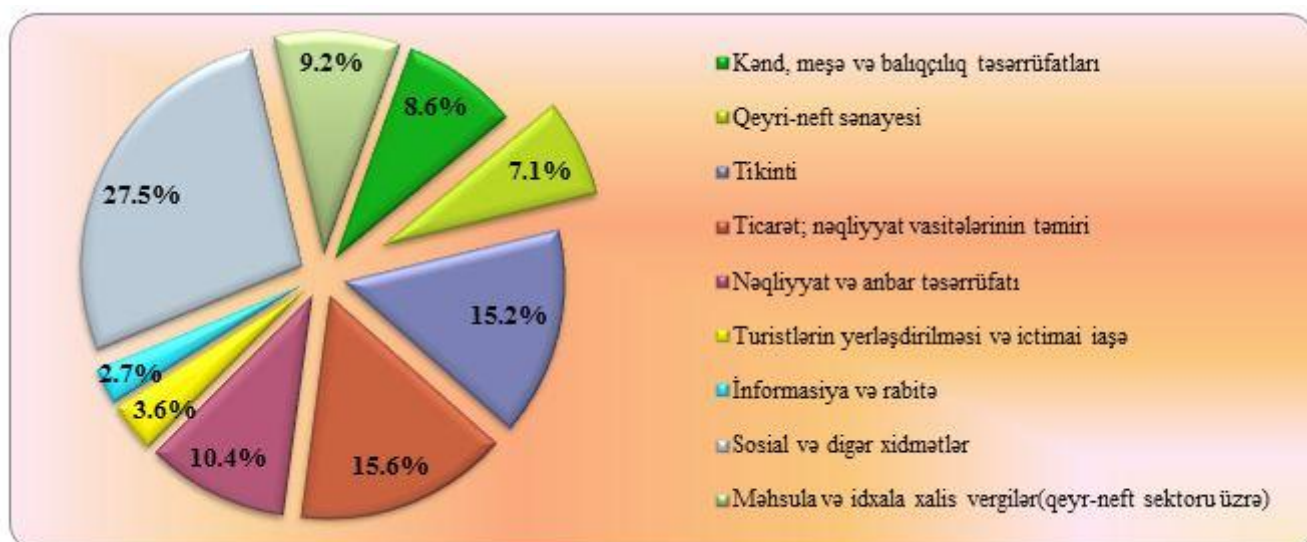
Neft-qaz sahəsi üzrə 2016-cı ildə 2015-ci ilə nisbətən artım tempi dəyişməmişdir. Bu sahəsin ÜMUMI DAXILI MƏHSUL-də xüsusi çəkisi 34.3% (2015-ci ildə 30.3%) təşkil etmişdir. 2016-cı ildə qeyri-neft ÜMUMI DAXILI

MƏHSUL-i real ifadədə 5.4% azalmışdır (2015-ci ildə 1.1% artmışdır). Qeyd edək ki, 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə rabitə sahəsi 4.5%, turistlərin yerləşdirilməsi və sosial işə sahəsi 0.1%, ticarət sahəsi 1.5%, kənd təsərrüfatı isə 2.6% artmış, tikinti 27.6%, nəqliyat və anbar təsərrüfatı 0.5% azalmışdır.

2016-cı ildə iqtisadiyatın qeyri-neft sahəsində 39.4 mlrd. manatlıq əlavə dəyər yaradılmış və ümumilikdə onun 58.4%-i tikinti, sosial və digər xidmətlər, ticarət, nəqliyat vasitələrinin təmiri sektorlarının payına düşmüşdür.

Qrafik 2.

Qeyri-neft sahəsində yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü

Mənbə: İqtisadiyat Nazirliyi (<http://www.economy.gov.az>)

2016-cı ildə ölkə iqtisadiyatının qeyri-neft sahəsində yaradılan əlavə dəyərin ÜMUMI DAXILI MƏHSUL-də xüsusi çəkisi 65.7% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sahəsinin alt sahələri üzrə ÜMUMI DAXILI MƏHSUL-ə ən çox müsbət töhfə verən sahələr kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatı və ticarət və nəqliyat vasitələrinin təmiri sahəsi olmuşdur.

Qeyri-neft sahəsinin əksər sektorları Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatı, qeyri-neft sənayesi, informasiya və rabitə, ticarət, nəqliyat vasitələrinin təmiri və turistlərin yerləşdirilməsi və sosial işə sahələrində əlavə dəyər istehsalının artım tempi ötən ilə nisbətdə yuxarı olmuşdur.

Qeyri-neft ÜMUMI DAXILI MƏHSUL-nə ən böyük müsbət töhfəni kənd, meşə və balıqçılıq təssərrufatı sahəsi vermişdir.

Cədvəl 41.

Kənd təssərrufatının ümumi məhsulu, milliyon manatla

İllər	Cəmi	Bitkiçilik	Heyvandarlıq
1995	726,8	418,1	308,7
2000	1112,4	617,7	494,7
2005	1844,8	988,2	856,6
2010	3877,7	1999,2	1878,5
2013	5244,6	2629,6	2615,0
2014	5225,8	2449,4	2776,4
2015	5635,3	2761,1	2874,2

Mənbə: DSK (<http://www.stat.gov.az>)

Cədvəl 41-dən aydın sezildi ki kimi 2015-ci ilin “Kənd təssərrufatı ili” seçilməsi özünün bu sahədə müsbət təsirini göstərmişdir. Son 10 ildə kənd təssərrufatı 3 dəfəyədək artmışdır.

2016-ci ildə qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2.0% artaraq 2806.0 milliyon manata çatmışdır. Ötən il ərzində yaradılmış ÜMUMI DAXILI MƏHSUL-də qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi 4.7%, sənayedə yaradılan əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin payı 12.5% təşkil etmişdir. Yanvar-dekabr ayı ərzində qeyri-neft sahəsində yaradılmış əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 0.4 % bəndi artmış və 7.1% təşkil etmişdir.

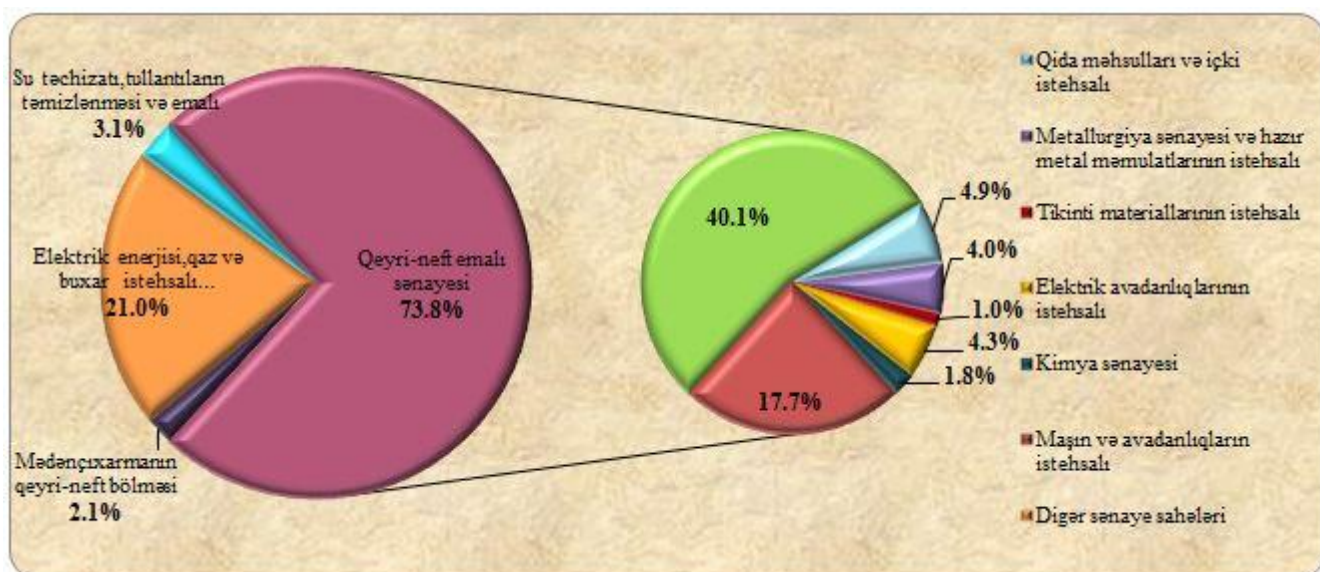
Qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçıxarma sənayesinin xüsusi çəkisi 2.1% və ya 60.3 milliyon manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 69.2% və ya 1940.4 milliyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının xüsusi çəkisi 25.1% və ya 703.1 milliyon manat, su təchizatı, tullantının təmizlənməsinin xüsusi çəkisi isə 3.6% və ya 102.2 milliyon manat təşkil etmişdir.

2016-cı ildə qeyri-neft sahəsində 8584.4 milliyyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş və əvvəlki illə müqayisədə 5.0% artım qeydə alınmışdır. Qeyd olunan ildə qeyri-neft sənayesində istehsal edilən məhsulun ölkə üzrə bütün sənaye məhsulunda xüsusi çəkisi 26.6%-ni təşkil etmiş, qeyri-neft sənayesi sənayenin artımına 1.5 % bəndi müsbət töhfə vermişdir. Hesablamalara görə, hesabat dövründə qeyri-neft emal sənayesinin alt sahələri üzrə sənayenin artımına ən çox artırıcı təsiri elektrik avadanlığının istehsalı, qida məhsulu istehsalı, maşın və avadanlığın quraşması və təmiri və toxuculuq sənayesi sahələri göstərmişdir.

Qeyri-neft sənayesinin məhsul istehsalında mədənçıxarma sənayesinin payı 2.1% və ya 178.4 milliyyon manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 73.8% və ya 6338.2 milliyyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının payı 21.0% və ya 1806.0 milliyyon manat, su təchizatı, tullantının təmizlənməsinin payı isə 3.1% və ya 261.8 milliyyon manat təşkil etmişdir (Qrafik 3). Hesablamalara görə, 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2016-cı ilin yanvar-dekabr ayı ərzində qeyri-neft sənayesinin məhsul buraxılışında emal sənayesinin xüsusi çəkisi 3.4 % bəndi artmışdır.

Qrafik 3.

Qeyri-neft sənayesinin ümumi buraxılışının strukturu

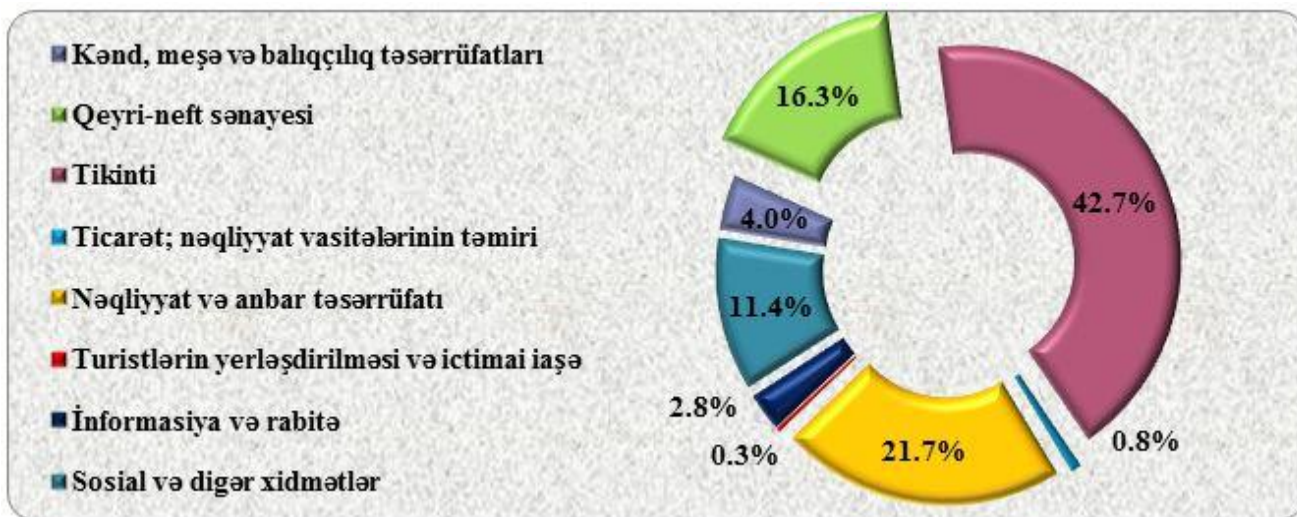
Mənbə: İqtisadiyat Nazirliyi (<http://www.economy.gov.az>)

2016-ci il ərzində məhsul istehsalı qeyri-neft emal sənayesinin əksər bölmələrində, o cümlədən qida məhsulu istehsalında (4.0%), maşın və avadanlığın quraşması və təmiri sahəsində (10.7%), metallurgiya sənayesində (0.3%), sərnişin avtomobil, qoşqu və yarımqoşqu istehsalı (17.0%), hazır metal məmulatının istehsalında (24.9%), kompüter və digər elektron məhsulun istehsalında (7.4%), elektrik avadanlığı istehsalında (3.3 dəfə), toxuculuq sənayesində (2.7 dəfə), geyim istehsalında (41.0%), mebel istehsalında (9.0%), ağac emalı və ağacdən məmulatın istehsalında (10.8%), əczaçılıq məhsulünün istehsalında (22.4%) və s. sahədə artmışdır.

2016-ci il ərzində iqtisadiyatda əsas kapitalla qoyulmuş cəmi investisiyanın 42.2%-i və ya 6286.0 milliyon manatı qeyri-neft sənayesinə yönləndirilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş investisiyanın 6.9%-i, qeyri-neft sahəsinə yönələn investisiyanın isə 16.3%-i və ya 1021.9 milliyon manatı qeyri-neft sənayesi bölməsinin inkişafında istifadə olunmuşdur.

Qrafik 4.

Əsas kapitalla yönləndirilmiş investisiyanın sturukturu

Mənbə: İqtisadiyat Nazirliyi (<http://www.economy.gov.az>)

2016-cı ildə Bakı şəhərində iri ölçülü transformatorlar, Ağdağ gips və Oksigen zavodı, Bakı Metropoliteninin yeni - bənövşəyi xəttinin "Avtovağzal" və "Memar Əcəmi-2" stansiyası, Gəncə şəhərində "Nizami" elektrik yarımstansiyası, Ağstafa rayonunda "Modern" mebel fabriki, "Karvan-L EKO" sənaye parkında 9 müəssisə və

istixana kompleksi, Füzuli rayonunda Avtovağzal kompleksi, Xaçmaz rayonunda Yalama Aqroparkı, İsmayilli rayonunda "İSMA BİKES" velosiped istehsalı zavodu, "İsmayilli-2" Su Elektrik Stansiyası, Qazax rayonunda 110/35/6 kilovoltluq "Daş Salahlı" yarımstansiyası, kənd təssərrufatı məhsulunun saxlanması üçün anbar, Qəbələ rayonunda "Qafqaz Tufandag Mountain Resort" oteli, Tovuz rayonunda Tovuzçay su anbarı və s. istifadəyə verilmişdir.

2017-ci ilin yanvar Azərbaycan Respublikasının 1-i statistikasına ölkə üzrə maddə ilə işləyənlərin 97.7%-i və ya 1480.2 min nəfər qeyri-neft sahəsində çalışmışdır. Qeyri-neft sahəsi üzrə maddə ilə çalışan işçilərin 3.1%-i kənd təssərrufatı, meşə təssərrufatı və balıqçılıq sektorlarında, 6.0%-i tikintidə, 2.0%-i su təchizatı, tullantının təmizlənməsi və emalı, 1.8%-i elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 19.2%-i ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 4.6%-i nəqliyyat və anbar təssərrufatı, 1.6%-i informasiya və rabitə, 1.5%-i turistlərin yerləşdirməsi və sosial işə, 60.2%-i digər sahədə məşğul olmuşdur.

2016-cı ildə kənd təssərrufatının ümumi məhsulunun faktiki dəyərlərlə dəyəri 5632,1 milyon manat təşkil etmişdir ki, onun da 3055,2 milyon manatı heyvandarlıq, 2576,9 milyon manatı isə bitkiçilik məhsulunun payına düşür. 2015-ci illə müqayisədə kənd təssərrufatı məhsulu istehsalı 2,6 %, o cümlədən heyvandarlıq məhsulu üzrə 2,8 %, bitkiçilik məhsulu üzrə isə 2,5 % artmışdır.

2016-cı ildə tütün istehsalında artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, əkin sahəsinin genişlənməsi tütün yarpağı istehsalının artmasına səbəb olmuş və qurudulmuş çəkidə 3598,2 tonn tütün yarpağı yığılmaqla, keçən ilki səviyəni 3,8 % üstələmişdir. 2017-ci ilin yanvar Azərbaycan Respublikasının 1-i vəziyyətinə 17,1 min tonn dən üçün günəbaxan istehsal olunmuşdur. 2016-cı il dekabr ayının 26-sı vəziyyətinə 87,2 min tonn pambıq tədarük müəssisələrinə təhvil verilmişdir.

2016-cı ildə ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində 4.892,3 milyon manatlıq əlavə dəyər yaradılmış və onun ÜMUMİ DAXILI MƏHSUL-də xüsusi çəkisi 11,3 % təşkil etmişdir. 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə əlavə dəyərin real həcmi 2,3 % artmışdır. Əsas kapitalla yönəldilmiş bütün vəsaitin 0,3 %-i

(30,0 milyon manat) ticarət və nəqliyat vasitələrinin təmiri sektorunda Azərbaycan Respublikasının əsrf olunmuşdur. 2016-cı il oktyabrın 1-i vəziyyətinə müzdlə işləyənlərin sayı iqtisadiyatın neft sahəsində 34,6 min nəfər, qeyri-neft sahəsində isə 1.485,6 min nəfər olmuşdur, onın 18,8 %-i ticarət və nəqliyat vasitələrinin təmiri sahələrində cəmlənmişdir. 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı il ərzində ölkənin pərakəndə ticarət şəbəkəsindən əhaliyə satılan malın həcmi 2,3 % artaraq 21.085,7 milyon manat təşkil etmişdir.

Əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmində qeyri-ərzaq malının xüsusi çəkisi artaraq 2015-ci il ilə müqayisədə 50,0 %-dən 50,2 %-ə qədər yüksəlmişdir. Pərakəndə şəbəkədə satılmış qeyri-ərzaq malının həcmi 2015-ci il ilə müqayisədə 0,9 % artmış və 10,5 mlrd. manata çatmışdır. 2016-cı il ərzində hər bir istehlakçı fərdi istehlak qayəsi ilə pərakəndə ticarət müəssisələrində orta hesabla ayda 121,2 manatlıq qida məhsulu, içkilər və tütün məmulatı, 122,2 manatlıq isə qeyri-ərzaq malı almışdır. 2015-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə istehlakçılar tərəfindən qeyri-ərzaq malının alınmasına 16,5 manat, qida məhsulu, içkilər və tütün məmulatı üçün isə 15,7 manat daha çox vəsait əsrf olunmuşdur.

2016-cı ildə dövərində istehlakçının pərakəndə ticarət şəbəkələrində xərclədiyi vəsaitin 49,8 %-i (10.503,6 milyon manat) qida məhsulu, içkilər və tütün məmulatının, 17,6 %-i (3.706,0 milyon manat) toxuculuq malı, geyim və ayaqqabın, 6,6 %-i (1.393,7 milyon manat) elektrik malı və mebelin, 5,7 %-i (1.197,8 milyon manat) sərnişin avtomobil yanacağıın, 1,4 %-i (301,9 milyon manat) əczaçılıq və tibbi malın, 0,8 %-i (172,4 milyon manat) kompüterlər, telekommunikasiya avadanlığı, çap məhsulunun, 18,1 %-i isə (3.810,3 milyon manat) digər qeyri-ərzaq malının alınmasına əsrf olunmuşdur.

Ticarət və xidmət sahəsində reallaşan artımlar birbaşa əhalinin sosial rifahının və mənfəətlərinin artması ilə bağlıdır. Ölkənin iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərinin müəyən olunması haqqında qərAzərbaycan Respublikasının verilməsi kompleks təhlil və ciddi dəyərləndirmələr əsasında qəbul edilir. Ona görə ki, differensial dövrlər üçün iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri bir-birindən fərqlənir.

Adətən, inkişafın aşağı səviyələrində iqtisadiyatın ixtisaslaşması onun təbii üstünlüklərinə əsaslanır. Belə üstünlüklərin mövcudluğu iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şərait yaradır. Lakin elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı və sosial zərurətin dəyişməsi belə üstünlüklərin uzunmüddətli təsirini məhdudlaşdırır. Bu baxımından, qeyri-neft sahəsinin inkişaf şəraiti və istiqamətlərinin müəyən eməsinin vacib əhəmiyyəti vardır.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkisaf Konsepsiyasında məqsədyönlü şəkildə iqtisadiyatın sturukturunun təkmilləşməsi əsas vəzifədən biri kimi müəyən olunmuşdur. Bu konsepsiyaya əsasən neft-qaz sahəsi və neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və inkişaf etməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə şəraitinin genişləndirilməsi, aqrar sahəsin inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, ticarət və xidmət fəaliyyəti növlərinin genişlənməsi və inkişaf etdirilməsi, ölkəxaricindəki ticarətin və investisiyanın sturukturunun təkmilləşməsi əsas prioritet istiqamətlərdir.

Azərbaycan Respublikasında 2020-ci ilə kimi qarşıda duran əsas vəzifə kimi iqtisadiyatın şaxələndirilməsini sürətləndirmək, neft mənfəətlərinin səviyəsindən asılı olmayaraq qeyri-neft sahəsinin yuxarı inkişaf tempini qoruyub saxlamaq və onun ixracat şəraitini genişləndirmək üçün köklü tədirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında sənaye məhsulunun istehsalının inkişaf etməsi iki istiqamətdə baş verməsi daha məqsədəuyğundur. I si, mövcud sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması və ya onı əvəz edən yeni müəssisələrin yaradılması, II si isə, yeni istehsalın mənimsənilməsi ilə əlaqədar olmalıdır. I istiqamət mövcud müəssisələrin həddən artıq köhnəlmələri və bununla da onların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması ilə əlaqədardır. Həm də ki, bu sahədə toplanmış bilik və təcrübə bu istehsalın yeni, daha yuxarı səviyədə mənimsənilməsinə və Yekunda istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

İkinci istiqamət isə ölkənin sənayesinin sturukturunun təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu istehsallar daxili bazar və mövcud xammal və materialın emallıq

dərəcəsinin yüksəlməsi və emalı daha mürəkkəb olan məhsulun mənimsənilməsi ilə bağlı olmalıdır ki, bu da məşğulluğun təmin eməsinə müsbət təsir göstərsin. İkinci istiqamətin inkişafı hökumət tərəfindən uzun müddətli tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını zərurət edir. Belə ki, bu tədbirlər həm kadrın hazırlanmasını, bazarın müəyən olunması və mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçrilməsini, həm də yeni texnologiyanın cəlb eməsi və onun mənimsənilməsi və inkişafı üzrə elmi-texniki bazanın yaradılmasını zərurət edir.

Azərbaycan Respublikasında tikinti materialın sənayesinin inkişaf şəraiti böyük olan sahədən biri lak-boya materialının istehsalı ilə əlaqədardır. Bu sahənin inkişafı kimya və neft kimya sənayesinin inkişafı ilə bağlıdır. Metallurgiya sənayesi istehsalın miqyasının böyük olması ilə fərqlənir. Belə şəraitdə istehsalın miqyasının aşağı olduğu halda məhsulun maya dəyəri optimal dərəcəli müəssisə nisbətən yuxarı olur. Araşdırmalar göstərir ki, mövcud durumda metallurgiya sənayesinin yenidən qurulmağına ehtiyac var.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrufatı milli iqtisadiyatın vacib sektorAzərbaycan Respublikasından biridir. Bu sahənin inkişafı onun maddi texniki bazasının sərtləndirilməsindən asılıdır. Mövcud durumda kənd təsərrufatının maddi-texniki bazası zəifdir. Belə ki, 2015-ci ildə ölkədə kotanın sayı 1990-cı ilə nisbətən 4,4 dəfə, kultivatorın sayı 7,2 dəfə, toxumsəpənlərin sayı 6,4 dəfə, otbiçənlərin sayı 3 dəfə, sıxıb bağlayanın sayı 4,8 dəfə azalmışdır. Mövcud durumda kənd təsərrufatında 1990-cı il səviyyəsinə çatmaq üçün təqribən 10 min kotan, 6 min kultivator, 7,5 min toxumsəpən, 4 min otbiçən, 3 min sıxıb bağlayan zərurət olunur. Son ildə regionalal iqtisadiyatın inkişafı ölkəmizdə kənd təsərrufatının inkişafının maliyyələşməsi üçün şəraitlər yaratmışdır ki, bu da kənd təsərrufatı texnikasına zərurətini artırmışdır. Ölkəmizdə kənd təsərrufatı maşını istehsal edən müəssisənin yaradılması məqsədəuyğun olardı. Bu müəssisə presbağlayan, üzüm bağını dərmanlayan, gübrə səpən maşınlar, kotanlar, fermada, sərəbçiliq sahəsində istifadə edilən maşın və avadanlıqlar və s. istehsal edə bilən olsa Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrufatının inkişafına böyük təkan olardı.

Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin investisiya qoyuluşu üçün müəyən etdiyi prioritet sahələr aşağıdakıdır:

- Ağır sənaye;
- Alternativ enerji;
- İT və telekommunikasiyalar;
- Kənd təsərrüfatı;
- Qida sənayesi və qablaşdırma;
- Logistika və daşınma;
- Turizm.

Muasir dövrdə sosial, iqtisadi və mədəni sahədə meydana gələn dəyişmələr, xüsusilə, sənayeləşmiş ölkədə turizmə yaranan zərurət əhəmiyyətli şəkildə artmaqdadır. Bu inkişafa paralel olaraq, ölkələrin potensial turistləri cəlb etmə istiqamətində həyata keçirdikləri tədbirlərin genişlənməsi, həmçinin oxşar turizm məhsulunu təklif edən ölkələr arasında rəqabətin güclənməsi müşahidə edilməkdədir.

Ölkəmizdə insan kapitalının formalaşması iri həcmli investisiya qoyuluşu zərurət edir. Bu investisiya qoyuluşunun hökumət tərəfindən həyata keçirilməsi və qeyri-neft sahəsinin prioritet sahələri üçün kadrların hazırlanması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib əhəmiyyətə mövcuddur.

Bu sahədə ən vacib məsələdən biri differensial ixtisaslar üzrə kadrlara zərurətin müəyən eməsidir. Azərbaycan NK-nin 2008-ci il 3 iyun tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsil almaı üzrə prioritet sahə, ixtisas və proqramın siyahısı» təsdiq edilmiş, «Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı»nda isə regional inkişaf istiqamətlərində və yeni yaranacaq istehsal və xidmət müəssisələrinin zərurətinə uyğun peşə ixtisas kadrlarının hazırlanması proqnozunun işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Əmək bazarı ilə qeyri-neft sahəsinin düzgün şəkildə əlaqələndirilməsi bu sektor Azərbaycan Respublikasının inkişafı baxımından vacib əhəmiyyətə mövcuddur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin və beynəlxalq nüfuzunun ilbəl artmasında neft strategiyasının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. "Əsirin muqaviləsi" çərçivəsində ilkin neftin çıxarılması Azərbaycan Respublikasında neft hasil olunmasının sürətli inkişafına təkan verməklə yanaşı, ölkəmizin siyasi və iqtisadi suverenliyinin sərtlənməsinə şərait yaratmışdır. Ötən müddətdə neft strategiyası çərçivəsində həyata keçirilmiş tədbirlər, vacib infrastruktur layihələrinin reallaşması ölkəmizin dinamik sosial-iqtisadi inkişafı üçün sərt zəmin yaratmışdır. Eyni zamanda, özünün zəngin enerji daşıyıcı ehtiyatından düzgün, səmərəli şəkildə istifadə edən AR regionalalın ən sabit və dinamik inkişaf edən ölkəsinə transformasiya olunmuşdur.

"Əsirin muqaviləsi"nin təsdiqlənməsindən keçən müddət ərzində "Yeni neft strategiyası"nın çox böyük uğurla reallaşması günümüzün reallığına transformasiya olunmuşdur. Bütün bunı nəzərə alıb Tədqiqat işindən aşağıdakı nəticələri göstərmək olar:

1. Azərbaycanın, neft-qaz layihələrinə beynəlxalq neft korporasiyalarının, bütövlükdə ölkəxaricindəki işgüzar dairələrin, iri investisiyanın cəlb etməsi hesabına dünyanın enerji daşıyıcı bazarına sürətlə çıxışın təmin etməsi;
2. Azərbaycan neftinin dünya bazarına sərbəst və sürətli çıxışını təmin etmək üçün ixracat boru nəqliyyat-kəmərləri sisteminin yaradılması; Mövcud durumda hasil edilən neft dünya bazarına üç marşrut üzrə çıxarılır: Rusiyanın Qara dəniz sahilindəki Novarosiyki, Gürcüstan Respublikasının Suppsa, Türkiyənin Ceyhan limanı vasitəsilə.
3. Azərbaycanın milli sərvəti olan neftdən gələn mənfəətlərin gələcək nəsillər üçün cəm edilərək artırılması, bu mənfəətdən ölkəmizin cari sosial ehtiyacını, iqtisadi tərəqqi və inkişaf zərurətlərini nəzərə almaqla, bugünkü nəsillər üçün istifadə etməsi;
4. Ümumilli öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu "Yeni neft strategiyası"nın həyata keçirilməsinin nailiyyətlərindən biri də Qərbin qabaqcıl texnika və texnologiyasının Azərbaycanagətirilməsidir.

Neft və qaz mənfəətlərinin istifadə strategiyası makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması əsasında aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

- iqtisadiyatın qeyri-neft sahəsinin, regionalın, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı;
- infosturuktur sektorlAzərbaycan Respublikasının genişmiqyaslı inkişafı;
- yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər social problemlərin həlli;
- iqtisadiyatın intellektual və texnologiya bazasının səviyyəsinin yüksəlməsinin stimullaşması;
- "insan kapitalı"nın inkişafı (yuxarı ixtisaslı kadrın hazırlanması (o cümlədən, ölkəxaricindəki ölkədə), kadrın professionallıq səviyyəsinin artırılması);
- ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi;
- azad ediləcək ərazilərin yenidən qurulması və məcburi köçgünlərin dogma yurdına qaytarılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Neft və qaz sahəsi üzrə əldə edilmiş mənfəətlərin bir hissəsi qeyri-neft sahəsinin inkişafı üçün investisiya olaraq digər sahəyə yönəldilmişdir. Azərbaycanın enerji potensialının artması və yeni global çağırışlarla bağlı yaxın 10 il üçün milli iqtisadiyatın inkişafı və enerji daşıyıcı ehtiyatdan daha səmərəli istifadə üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik:

1. Axtarış-kəşfiyyat işlərinin davam etdirilməsi, enerji daşıyıcı ehtiyatın ehtiyatının artırılması;
3. Şahdəniz II fazanın reallaşması;
4. Yeni qaz yatağının istismarı (*Ümid, Babək, Asiman, Abseron*);
5. Avropa və dünya bazarında yenə dəyanıqlı tutumun əldə eməsi;
6. Yeni qaz ixracat marşrutunun reallaşması (*Nabukko, Transxəzər*);
7. Neft-qaz emalı kompleksinin yenidən qurulması;
8. Yeni neft-qaz kimya sənayesinin yaradılması;
9. Neft mənfəətlərinin artırılması və səmərəli istifadəsi (*ARDNF*);
10. Avtonnom fəaliyyətli, proporsiya üstünlüklü qeyri-neft sahəsinin inkişafı;
11. İnsan kapitalının davamlı investisiyalaşması;

12. Yeni sosial infrastruktur kompleksinin formalaşması;
13. Ekoloji təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi;
14. Enerji diplomatiyası və beynəlxalq inteqrasiyanın güclənməsi;
15. Liberal iqtisadi intensivləşmə və innovativ iqtisadiyata keçidin bazasının yaradılması;
16. ARDNŞ-in tam formada transmilli şirkətə çevrilməsi.

Vacib sosial-iqtisadi multiplikator rolunu ifadə edən enerji sahəsi ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin formalaşmasında, sosial inkişafın və həyat səviyyəsinin yüksəlişində əhəmiyyəti daim genişlənir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. AR İqtisadiyatı: Reallıqlar və Perspektivlər, A.Şəkərəliyev, Q.Şəkərəliyev, Bakı-2016
2. “Heydər Əliyevin Neft Strategiyası” Bakı-2013
3. Azərbaycanın yanacaq-energetika kompleksinin inkişafı(2005-2015-ci illər) üzrə hökumət proqramı, Azərbaycanın Prezidentinin sərəncamı
4. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış, inkişaf konsepsiyası
5. Azərbaycanın milli iqtisadiyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi
6. Azərbaycanın təbii qaz potensialı: Reallıqlar və Virtual Cizgilər, E.M.Hacızadə, Bakı-Elm-2001
7. AR dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində: monoqrafiya, M.Q.Məmmədov, Bakı-2016.
8. Hacızadə E.M, Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi sturukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 2003.
9. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyat. Bakı: Elm, 2006.
10. Hacızadə E.M., (2002), Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı: Elm
11. Социально-экономическая география зарубежного мира. (под редакцией члена корреспон- дента РАН, заслуженного профессора МГУ Волжского В.В.) М.: Дрофа, 2003.
12. Доброхрабин Н., Маргания О. Нефть и газ, модернизация общества. Сб.: 2008.
13. Colin J. Campbell. The Coming Oil Crisis. Multi-Science Publishing Co. Ltd. 297 с. - Kolin Kempell.
14. Colin J. Campbell, The Essence of Oil & Gas Depletion, 2004 ş. - Kolin Kempell.
15. www.worldenergy.org
16. <http://www.bp.com>
17. <https://www.eia.gov>

18. <https://yearbook.enerdata.net>
19. www.oilfund.az
20. <http://www.stat.gov.az>
21. <http://www.economy.gov.az>
22. <http://www.minenergy.gov.az>
23. www.socar.az
24. www.president.az
25. [http://lib.aliyev-heritage.](http://lib.aliyev-heritage.az)
26. <http://www.economy.gov.az>
27. <http://www.opec.org/>
28. <http://europa.eu/>
29. <http://worldeconomy.ru/>
30. <https://www.wto.org/>
31. <http://unctad.org>